Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

XIV Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг
Далай-Лама — тыва черде

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 183 (14905) 1992 чылдың сентябрь 22, вторник Солунга ат салган шагы 23.50. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

ТУГУВУСТУ ДАЛАЙ-ЛАМА ЫДЫКТАДЫ

АЭРОПОРТКА УТКУУШКУН

1992 чылдың сентябрь 19-та эртенгиниң 9 шак ажа дүжүп чорда, бистиң Тывага XIV Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама моорлап келген. Ол хүн Тывавыстың төөгүзүнге бир эң чырыткылыг, өөрүшкүлүг, төрээн черивистиң моон соңгаарты хөгжүлдезинче чаа орукту ажыткан, канчаар-даа аажок улуг ужур-утказы хүн боор артар.

Уттундуруп, кагдынып бар чыткан сүзүглелдеривис, чаңчылдарывыс, чүдүлгевис катап эглип кээп, сөөлгү элээн каш он чылдар дургузунда Богда бурган өөредиинден хоорлуп, чылдап чылче улам сүсперлип, дүлдүнүп бар чыткан хай-бачыдывыстан ам-на адырлып, келир үеже бүзүрелдиг көөр арга бисте ёзулуу-биле тургустунуп келген.

Ол эртен арай бүргегиимээр, хадымырлап каап турар, борангай хүн эгелээн найысылалывыс Кызылдың аэропортунга Ыдыктыг Башкы Далай-Ламага, сарыг-шажынга шынчызын бадыткап, ону уткуп, хүндүткелин көргүзер дээн улус, дангаар эртен-не чыглып эгелээн. Бистиң хоорайывыстың автобустарының сөөлгү үеде шимчеп чоруп турарын билбес эвес бис; ону манап, чөгели теңгеш, аэропортче чадаг базыпкан улус эвээш эвес болду, оларның аразында уруг-дарыын эдертип алганнар-даа бар.

А ужудулга шөлүнүң кыдыында Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей баштадыр чазак кежигүннери, улус депутаттары, Тываның Камбы-ламазы Казак Сандакка удурткан шажын ажылдакчылары, республиканың Сарыг-шажын ниитилелиниң төлээлери, «Тыва» ансамбльден эгелээш, өске-даа сураглыг артистер, Франциядан, Германиядан, Россия телевидениезиниң болгаш радиозунуң, чурттуң өске-даа хоорайларындан корреспондентилер, киностудия белүктери база бистер, тыва журналистер, кезек-кезек болгаш-ла дээрже көрүп каап, манагзынып тур бис.

Тос шак чоокшулап орда, дээр аязып, булуттар аразындан хүн бакылап үнүп келди.

— Бурган башкының Черде кол сурукчузу кел чорда, ындыг болбайн канчаар — дээн үн улус аразындан дыңналды. Ол ындыг болган-даа чадавас боор...

Манап турганывыс самолет — Ыдыктыг Башкы Далай-Ламаны чаларадып келген «Як-40» шөлге кээп хонуп, удатпаанда бистиң мурнувуска кээп доктаапты. Бодунуң сурукчуларынга үдедип алгаш үнүп келген XIV Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Ламаны Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей олар чылыы-биле уткуп ап, хүндүткелдиң кадаан, ак чемин сунган. Аңаа бистиң Президентивис Хүндүлүг аалчыга байыр чедирип, чүве чугаалаан:.

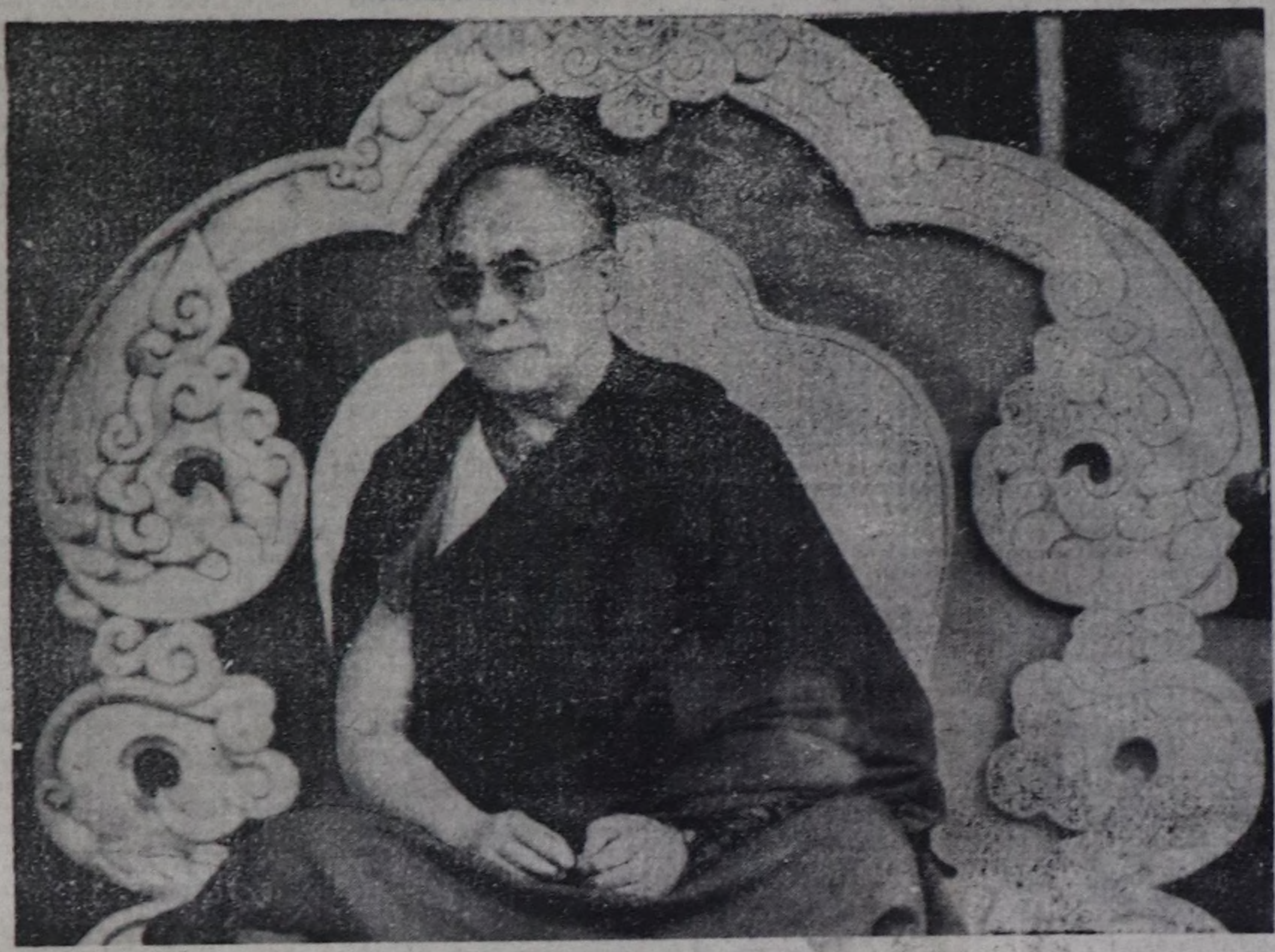

Бүгүдеге хүндүткелдиг, Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама! -

Хүндүлүг шажын ажылдакчылары!

Тыва Республиканың хөй националдыг чонунуң, ооң Дээди Совединиң, Чазааның база бодумнуң өмүнээмден Силер бүгүдени бистиң чуртувуска арыг сүзүктүң ачы буянын хайырлап, моорлап келгениңер-биле амыр-кадыыңарны айтырып, бедик хүндүткелдиң изиг байырын чүректиң ханызындан чедирип тур мен.

Тыва чоннуң чүткүл-соруун хей-аът киирип, сүлдезин бедидип, ооң шаг-үеден бээр сүзүглеп келген ыдыктыг шажын-чүдүлгезин бодарадып, улуг айыс-мөргүл кылып, ном-судур номчуп, Буян чедирип көрүңер дээн бистиң айыткал-дилээвисти биче сеткил-биле оваарып, хүлээп алганыңар дээш, улуу-биле четтирдивис.

Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама!

Ажык-чарлыг, хосталгалыг, эрге-шөлээлиг демократияже шилчиилгениң бо нарын үе-чадазында чон бодунуң чидирип оскунган, уттундурган чаагай чаңчылдарын, шажын-чүдүлгезин катап диргизип, сагыш-сеткилдиң сергелеңинче кирген. Чон Силерни четтикпейн манап турду. Чоннуң күзели-даа бүттү. Силерниң тыва черге моорлап келгениңерни чоннуң хей-аът көдүрлүүшкүнүнге, сагыш-сеткил арыглаашкынынга, оттуушкунунга улуг буян-авырал сиңген төөгүлүг, уттундурбас болуушкун деп үнелеп көрүп тур мен.

Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама!

Тыва черге аян-чорууңар ачылыг, сергедикчи ажыл-чорудулгаңар чедиишкинниг болурун күзеп, ол чаагай чорук мээң чонумга буян-на болзун ам деп айыткадым!

Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама база Силерни үдеп чоруур хүндүлүг башкыларга, бурунгу тибет чонга каң дег кадыкшылды, бойдустуң кижиге берип, хайырлап турар бүгү-ле кежиктерни сеткилдиң арыындан күзедим!

Аңаа харыы кылдыр Ыдыктыг Башкы Далай-Лама мынча дээн:

— Тыва черге мээң бир дугаар аалдап чедип келгеним-биле менээ илереттинген эң болгаш эптиг-ээлдек байыр чедиришкиннериңер дээш улуу-биле өөрүп четтирдим. Аажок өөрүнчүг-дүр. Силерниң эптиг-ээлдек, чылыг сөстериңер мээң сеткил-сагыжымга аажок таарышты, оларны улуг өөрүшкү-биле хүлээп ап тур мен.

Бо сүт болгаш шамба (дангыттарның тыва далган ышкаш чемин ынча дээр — ред.) кайгамчык экн-дир. Бистер, Тибет чурттуглар, дангыттар, база мындыг чем чиир улус болгай бис.

Четтирдим! Улуу-биле өөрүп четтирдим!

Ооң соонда Ыдыктыг Улуг Башкы, ону үдеп келген кижилер, уткаан улустар машиналарга олурупкаш, хүндүлүг аалчыга тускайлаттынган аалчылар бажыңынче хапкан. Сөгедектей олуруп алган, туруп-даа алган кызылчылар, найысылалдың аалчылары орук дургаар хүндүлүг аалчыга байыр чедирип, хүндүткелин көргүскен.

Байырлыг уткуушкундан репортажты моон-биле доозуп каап боор турган. Ынчалза-даа мында бир-ле айтыксап каар чүве бар. Хүндүлүг аалчыны уткуурунга белеткел аажок-ла болган. Ынчалза-даа ол бүгүге бистиң, ажыы-биле чугаалаар апаар, тыва улустуң, боттарывысты ап билбезивис, чурум чогувус шаптыктап каан. Ыдыктыг Башкы Далай-Лама самолеттан дүшкеш, элээн каш базып, бистиң удуртукчуларывыс-биле мендилежип, кадаан хүлээп ап, ак чемин амзап доозуп четтикпээнде-ле, аңаа турган кижилерниң хөй кезии ында-ла барган, хөйнүң аайы-биле бистер, журналистер база, соовустан иттирип алгаш, Ыдыктыг Башкының чанында бардывыс. Хүндүлүг аалчының баарынга сөгедектей дүжүп, ооң кеткен хевиниң эдектеринден халбактанып, кыдыынга келгеннер холдарын сунуп, ооң хевин, холун тудар, тырткылаарлар-даа бар, долгандыр алгышкы, иткилежиишкин. Айыыл чок чорук черниң ажылдакчыларының шиитпирлиг хөделиишкиннери эвес болза, оон-даа эпчок чүвелер үнүп болгу дег чораан. Чараш эвес-ле чорду. Мону черле биживес аргам чок болган, моон соңгаар мындыг болуушкуннарга хамаарыштыр кичээндириг-даа боор чадавас.

ЧОН-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

Ол хүн найысылалдың төвүнде театрның баарында шөлге XIV Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама чон-биле ужурашкан. Аңаа белеткелдер шагда-ла эгелээн турган, байырлалдыг кылдыр шиметтинген шөлге чон эртен-не чыглып эгелээн. Ынчангаш шала орайтап келгеннер бүгүдениң артынга турар ужурга таварышканнар. Дүъш соонда 3 шакта эгелээр ужуражылга чоокшулаан тудум, шөлге чон-даа көвүдээп, улустуң хей-аъды-даа көдүрүлген, танцы-самдаа, йөрээл шүлүктер-даа чаңгыланып-ла турган. Ол бүгүнү маңаа шуптузун допчулап бижиир болза, солуннуң бүдүн арны-даа четпес боор.

Ыдыктыг Улуг Башкы Далай-Ламаның кээриниң мурнуу чарыында шөлче тыва национал хептерлиг бичии уруглар, шажын ёзулалының хептерин кеткен артистер үнүп кээп, танцы-самын көргүскеш, улуг шөлдү долгандыр, ортузунга узун дургаар олургулаптарга, түң этси соонда, «Ыдыктыг Башкы Далай-Ламаның шапкынчызы кел чор» деп медээ-биле, кады шөлче аът мунган шапкынчы (Тыва Республиканың алдарлыг артизи, ыраажы Дамба-Доржу Сат) кызыредир челзип кирип кээп: «Тыва чон, дыңнаңар! Дыңнаңар! Алдын өргээм болур ак-көк Тывамда Ыдыктыг Далай-Лама чаларап келди! Курай! Курай! Курай! Хүндүлүг чонум, тыва чонум! Ыдыктыг Башкы Далай-Лама чоокшулап келди. Курай! Курай! Курай!..» деп каш-даа катап кыйгы салгаш барган. Ооң соон дарый Ыдыктыг Улуг Башкы Далай-Ламаның хөлгезин көргүскен маңган ак аът четкен ламалар, хуурактар шөлче үнүп келген. Ол үеде Ыдыктыг Далай-Ламаны, ооң хөлгезин — маңган ак аътты алдаржыткан йөрээлдер шөл сыңмас турган. Ооң-биле кады Тываның сураглыг ыраажылары Надежда Куулар, Титов Санчаттың күүселдези-биле тыва национал ырлар чаңгыланып турда, шөлге XIV Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама тускай машина-биле чаларап чедип келген. Чазак бажыңының баарынга дүшкеш, театр аксында тургустунган тускай дүжүлгезинче чоруп орда, Ыдыктыг Далай-Ламага чон изиг-биле байыр чедирген. Театр шөлүн камгалай, чыскаалып турупкан шагдааларның артындан үне халып кээп, ооң баарынга доңгая дүжүп, чалбарып, тейлеп-даа турарлар бар. Ыдыктыг Улуг Башкы Далай-Лама база бодунуң ээлчээнде чонга байыр чедирген. Дүжүлгезинге чоокшулап орда, бичии уруглар аңаа хөй-ле чечектерни сөңнээн. Шак-ла ынчан, дүжүлгезинге кээп саадапканда, Чазак бажыңындан Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей үнүп кээп, Ыдыктыг Улуг Башкының дүжүлгезинче уг-

(Төнчүзү 2-ги арында).

ЧУРУКТАРДА: Ыдыктыг Башкы Далай-Ламаны Кызылга уткуп, хүлээп алганы. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ, Арион ШАҢНААНЫҢ фотолары.

Б. Н. ЕЛЬЦИН-БИЛЕ Н. А. НАЗАРБАЕВТИҢ УЖУРАЖЫЫШКЫНЫ

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин-биле Казахстан Республиканың Президентизи Н. А. Назарбаевтиң ажылчын ужуражышкыны Москвага сентябрь 19-та болган. Аңаа Россия Федерациязы-биле Казахстан Республиканың аразында найырал, кады ажылдажылга болгаш бот-боттарынга дузалажылга дугайында 1992 чылдың май 25-те ат салдынган Керээге дүүштүр ийи күрүнениң политиктиг, экономиктиг болгаш шериг талазы-биле тускай харылзааларын улам ынаа хөгжүдериниң айтырыгларын чугаалажып көрген.

Президентилер октябрь 9-та Бишкекке эрттирерин төлевилээн ХКД күрүнелериниң баштыңнарының чөвүлелиниң хуралынга белеткелдиң чорулп турарын сайгарып көрген. Олар оңза кичээнгейни Кыргызстанның найысылалынга эртер ужуражышкын үре-түңнелдиг база Хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгезиниң улам быжыгарынга бараан болзун дээш бүгү байдалдарны хандырарының эргежок чугулазынче угландырган.

Россияның болгаш Казахстанның удуртукчулары Грузияда болгаш Абхазияда, Арменияда болгаш Азербайджанда байдал дугайында боттарының бодалдарын солчуп, ол девискээрлерде националдар аразында чөрүлдээлерни соксадыр сорулга-биле кады кандыг хемчеглерни ап чорудуп болурун сүмелешкен.

Ужуражышкынның киржикчилери Таджикистанда байдалды база чугаалажып көрген болгаш Ташкентиге ат салдынган коллективтиг айыыл чок чорук дугайында Керээге дүүштүр хөделир быжыг турушту илереткеннер, ол Керээге ат салган күрүнелерниң кызыгаарларының ескерилбезиниң принцивин камгалаарынга белени бадыткааннар.

Ужуражышкын бот-боттарын ханы билчириниң база кайы-кайызының туруштарын деткииириниң байдалынга эрткен.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейге

Хүндүлүг Каадыр-оол Алексеевич!

«Центр Азии» солуннуң 18-ки номеринде (1992 чылдың сентябрь 16) Тыва Республиканың Дээди Совединиң 17-ги сессиязының ажылының бирги хүнүнүң дугайында материалдың эгезинде улуг үжүктер-биле мындыг сөстерни үндүрген: «ДЕПУТАТТАР САЛЧАК. САНЧИ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ СОСТАВЫНДАН ҮНЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА РЕФЕРЕНДУМ ДУГАЙЫНДА АЙТЫРЫГНЫ КӨДҮРҮП ТУРАР».

Бистиң саналывыстың утказын кара өжегерээн хажытканының талазы-биле шиитпирлиг удурланыышкынны илергейлеп тур бис. Ооң кадында Дээди Совет ол саналды хүлээп албаан болгай.

Парлаттынган материалда ады кирген депутаттарның ат салганы саналдың утказы мындыг: сессияның хүн чурумунга референдум эрттирериниң дугайында айтырыгны киирер, ооң сорулгазы болза, бүгү чоннуң референдумунуң аргазы-биле Конституция (Үндезин Хоойлу) төлевилелинге республиканың Россия Федерациязының составындан үнер эргезиниң дугайында. Тывага черни садып-саарының болдурбазының дугайында, Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр Кеземче болгаш Кеземче-ноорудуг Кодекстерин хүлээп алыр эрге дугайында конституция нормаларының чогуур чүүлдерин киирерин шиитпирлээри болур.

Ынчангаш чугаа болза, бо таварылгада дөрт политиктиг янзылыг санал дугайында эвес, а аңаа бөдүүн парламент чорудуунуң дугайында чоруп турган.

«Центр Азии» солуннуң редакциязы депутаттар саналының утказын шак ынчаар каржы хажыткаш, хөй-ниити бодалын ондактыг будулгаазынче чыгаан, ол кандыг түңнелдерге чедирерин баш удур билири берге.

«Центр Азии» солуннуң редакциязы удурланыышкынның чөптүг барымдааларлыын хүлээп көрген, буруузун миннирин база ол материалды буруу шаварынга белеңин илереткен, ынчалзажок ол солуннуң ээлчеглиг номери чүгле октябрь 12-де, үстүнде адаачывыс материалдың үнгениниң соонда, барык бир ай болгаш үнер-дир.

Тургустунуп келген байдалдарны, бистиң саналывыстың шын утказын тайылбырлаарының соңгаарлаттынмас янзылыын барымдаалааш, бо угуулганың сөзүглелин массалыг информацияның өске чепсектерин чоокку үндүрүлгелеринге парлаары-биле дамчыдар арганы бээрин диледивис.

Ооң-биле чергелештир журналистерни ол-бо фактыларны база чугааларны өскертирин болдурбазынче, националдар аразында харылзааларга хамаарышкан айтырыгларны чырыдып тура, топтуг база туттунган болурунче кыйгырып тур бис.

Хүндүткел-биле, Тыва Республиканың улус депутаттары Б. САНЧИ, В. САЛЧАК, П. КАРА-САЛ, В. ХОМУШКУ, А. МАРКС-ООЛ.

1992 чылдың сентябрь 17.

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Хоорай Совединиң IX сессиязы бодунуң хуралын 1992 чылдың сентябрь 23-те Дээди Советтиң хуралдаар залынга 9 шактан эгелеп уламчылаар. Хүн чурумунуң айтырыы: «Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң даргазын соңгуур».

Хоорай Совединиң Биче Соведи хоорай Совединиң бүгү депутаттарының сессияга келирин дилеп тур.

ХҮР КЫШ АЖАР

Таңдыда «Межегей» коллективтиг бүдүрүлгениң аныяк малчыннары Байлак биле Солун-оол Кууларлар бир кодан хой хүлээп алгандан бээр үш чыл боор турар. Олар ортумак школа доозкан соонда ада-иезиниң кадарып турган хоюн хүлээп алган. Солун-оолдуң ада-иези Эскээ Мартан-ооловна биле Шеңгир-оол Кууларлар хөй чылдарның дургузунда мал ажылынга ажылдап келген, байлак дуржулгалыг малчыннар. Олар Межегейге көжүп кээр мурнунда Барыын-Хемчик районнуң «Шекпээр» совхозка мал малдап, мурнакчы малчыннарга санадып чораан. Чазак доктаалының ёзугаар организастыг көжүрүлде-биле Межегейге көжүп келгенден бээр элээн каш чылдар эрткен.

Совхозтуң чагыын ёзугаар көжүп келген Эскээ болгаш Шеңгир-оол Кууларларга бир кодан хой кадарар кылдыр ынчан хүлээдип берген. Назылап кырып, аныяктарга орук бээр деп чүве бар болгай. Ынчангаш Кууларлар кадарып турган кодан хоюн кенни Байлакка, оглу Солун-оолга хүлээдип берген. Олар хөй чылда кадарып келген хоюн уругларынга хүлээдип берзе-даа, оларның чанында кожа чурттап, мал өстүрүп азыраар талазы-биле байлак дуржулгазын дамчыдып бериш чоруур.

Аныяк хойжулар Байлак биле Солун-оол баштайгы ийи чылында ада-иезиниң кадарып турганы төрүүр коданны кадарган. Малдың баш санын хоратпас, чаш төлүн менди камгалап алыр талазы-биле ол чылдарда аныяк хойжулар багай эвес ажылдаан. Оларның ажылга кызымаан өөренип көргеш, коллективтиг бүдүрүлгениң удуртулгазы бо чылдың эгезинде бир дугаар төрүүр кодан хүлээдип берген. Келир кышты хүр ажары-биле аныяк малчыннар Байлак-биле Солун-оол хоюн көктүг-шыктыг Межегейниң сериин чайлагларынга одарладып, чай дургузунда каш-даа хонаш солуп көшкен. Оларның кадарган хоюнуң күш-деңгели шыырак. Ниитиниң малын хүр кыш ажыраары-биле мал чемин четчир кылдыр курлап алганнар. Олар 10 тонна сигенни боттарының күжү-биле белеткеп, кыштаанда 15 тонна өдекти бөлүп алган.

Аныяк малчыннарның ажылдажы-биле кыска таныжарга мындыг болду. Ынчалза-даа олар боттарының хомудалын бо чүүлге ыяап-ла бижиирин дилээн улус чүве. Оларның хомудалы мындыг. Кайда-даа оор-сук көвүдээн. Харын-даа республиканың ол-бо черлеринде ажылдап чоруур малчыннарның коданнарынче оорлар халдап турар. Оон туржук кадарган мал-магазын хунаап алгаш баар апарганын олар солуннардан номчуп, радиодан дыңнап турарын хомудап чугаалап олурдулар. Ынчангаш мал ажылынга моон соңгаар ажылдаар кижилер тыптыр бе деп айтырыг-даа салгыладылар. Оларның ол дүвүрелинде утка бар болдур ийин. Малчыннарны боо-биле хандырар дугайында чазак доктаалы бар-даа болза, бистиң бүдүрүлгеге черле ынчага чедир боо-биле хандырып шыдавайн тур. Оор-сук көвүдээн, харын-даа малчыннарның кадарып турары ниитиниң малын хунаап алыр чыгыы апарган шагда малчын кижиге боо черле турар болза эки деп, Солун-оол Кууларның чугаалап оруу-ла шын. Ынчангаш «Межегей» коллективтиг бүдүрүлгениң удуртукчулары чүгле бо малчыннарның эвес, өске-даа малчыннарның чөптүг негелдезин дарый өөренип көрзе чогуур.

Манай-оол ОЮН.

XIV Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама — тыва черде

ТУГУВУСТУ ДАЛАЙ-ЛАМА ЫДЫКТАДЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

лапканнар. Оларның артында республиканың сураглыг артистери Тываның Дээди Советиниң каш хонук бурунгаар бодунуң сессиязынга бадылап алганы, Тыва Республиканың Күрүне тугун чада тудуп алган кел чорааннар, оларның-биле кады — сураглыг мөгелеривис. Удуртукчуларывыс дүжүлгеге чедип кээш, Ыдыктыг Башкыга кадактарны сунган. Ол бодунуң ээлчээнде, оларга база кадактарны сөңнээн. Ооң соонда Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак чүве чугаалаан:

— Бүгүдеге хүндүткелдиг, Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама!

Сарыг-шажынның хүндүлүг башкылары болгаш аалчылар!

Чаңгыс чер-чурттугларым, ха-дуңма чонум!

Тыва черде бөгүн кайгамчык уттундурбас төөгүлүг болуушкун болуп турар-дыр. Мечи чылының тос айының он тостуң хүнү бистиң республиканың төөгүзүнге онзагай хүн болуп кирер. Тыва Республиканың удуртулгазының болгаш ооң хөй националдыг чонунуң чалааны ёзугаар бистиң бурунгу черивисте чер бөмбүрзээнде шылгараңгай кижилерниң бирээзи, делегейде база бир кол шажын — буддизмниң Дээди баштыңы, Нобель шаңналының лауреады, XX вектиң улуг гуманистериниң бирээзи, XIV Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама ээлдеп келген.

Ыдыктыг Чырыткылыг Далай-Лама, бистиң чонувус Силер-биле бир дугаар ужуражып турар-даа бол, Силерниң дугайыңарда хөйнү дыңнаан. Ыдыктыг адыңарны улуг хүндүткел, сүзүглел-биле адап, сарыг-шажынның тыва черге катап бодараарынга чалбарып, идегеп, бүзүреп турар.

Силерни бис чүгле сарыг-шажынның шылгараңгай баштыңы деп билир эвес, а амгы делегейниң көскү, сураглыг хөй-ниити ажылдакчызы деп билип чоруур бис. Богда бурганның өөредии кижиге болгаш бүгү бойдуска, амыдыралга камныг, хумагалыг болурунче кыйгырып турар болгай. Кижилер болгаш бүгү-ле амылыг амытан амыр-тайбыңче, чуртталгаже чүткүүр. Ол дээрге бүгү-ниити амыдыралдың эң-не үнелиг, ыдыктыг сагыызыны-дыр. Ол кижи төрелгетенниң, янзы-бүрү омак-сөөк чоннарның, шажын-чүдүлге болгаш политиктиг үзел-бодалдары бот-боттарынга дөмейлешпес кижилерниң чаңгыс аай ыдык сагыызын чүүлү-дүр.

Кижиниң аас-кежикче оруун кайнаар-даа аажок берге шаптараазыннар, кадыг-дерзин, бужар үүлгедиглер дозуп турар болгай. Амдаа кижилер бот-бодунга [illegible], качыгдалды, [illegible] таварыштырып [illegible]. Ол дээрге чүгле чаңгыс кижиге эвес, харын ону хүрээлээн хөй-хөй кижиге халалыг эрээ болур. Бо-ла бүгү хай-бачыттан канчаар адырлып алырының аргаларын, оруктарын Силер, Ыдыктыг Далай-Лама, бодуңарның мөргүлдериңерге, мерген угаадыглыг ажылдарыңарга, лекцияларыңарга өөредип турар Силер. Силерниң ол өөредиг-угаадыгларны чүгле сарыг-шажынның кижилери эвес, делегейниң бүгү кижилери сеткил-чүрээнге чоок хүлээп ап турар. Чүге дээрге Силерниң чугаалаанынар ышкаш, бистер дөгеревис чер бөмбүрзээн ээлей чурттаан кижилер, кижи төрелгетенниң чаңгыс аай бүлезин тургузуп турар бис. Чон бүрүзү ол улуг бүлениң чардынмас кезээ болгалда, бистер, тывалар, өске чоннар-биле тудуш, сырый холбаалыг, улус бүрүзүнге ажык бис. Бистиң чонувус кожа-хелбээ чурттаарынга, кады ажылдажылгага сундулуг, чүткүлдүг чон. Ынчангаш бистер Сибирьниң республикалары, край, областары-биле база кожавыс Моол күрүне-биле ажыл-агыйжы харылзааларны доктаамал тудуп турар бис. Экономиктиг харылзааларывыстың оруктары амгы үеде калбарган — Азия, Европа, Америка чурттары-биле база кады ажылдап эгелээн бис.

Тибет биле Тываның аразы ырак-даа бол, Силерниң ыдыктыг чуртуңар-биле кезээде чоок, кожа-хелбээ чораан. Бистиң ада-өгбелеривис тибет эмнээшкинниң, философиязының, шажын-чүдүлгениң өөредииниң дээжилерин шиңгээдип ап, оларны боттарының амыдырал-чуртталгазының, мөзү-шынарының, угаан-сарыының, национал культуразының үлегер-чижээ, овур-хевири кылдыр хүлээп ап, ол байлакты салгалдан салгалче дамчыдып келген.

Чуртка турган тоталитарлыг ёзу-чурум Тывага база тергиидеп, кижиниң эрге-шөлээзинче халдап, чонувус чүс-чүс чылда хевирлеп тургузуп каан үнелиг чүүлдерин, культураның национал эртине-байлактарын, төөгүнүң тураскаалдарын, хүрээ-дуганнарын үрегдеп, буза-шаап узуткааанының түңнелинде, бистиң чонувус сагыш-сеткил, мөзү-бүдүш хоозуралынга таварышкан. Ооң хайы-биле аныяктарывыстың чамдык кезии ада-өгбелерниң чаагай чаңчылдарын, адаларының үшпейн чораан аргазын ижер, харын чамдыкта кижиниң эрге-шөлээзинге, амы-тынынга кыжанып, айыылдыг кемниг херектерни үүлгедип, элдеп-эзин овуузунга алзыптар апарган.

Россияның иштинге база Тывага калбарган ажык чарлыг чоруктуң, эрге-шөлээлиг демократтыг тургузугну тудар дээн чүткүлдүң ачызында бистер бодувустуң чидириглеривисти — төөгүвүстү, национал культуравыстың эртине-байлактарын катап диргизип, сагыш-сеткил ядаралының четкезинден үштүп тур бис. Шажын-чүдүлгени катап сергедип, Чаа чылдың Шагаазын уткуп, Наадымывысты эрттирип, оран-тандывысты дагып, чаагай чаңчылдарывысче дагын эглип келдивис.

Тыва Республиканың бот-догуннааның Үгүулгазын хүлээп алгаш, Федеративтиг керээге атты салдывыс. Тыва дылды күрүне дылы кылдыр чарлап, Тыва күрүнениң Сүлдезин, Тугун доктаадып тургустувус.

ЫДЫКТЫГ УЛУГ БАШКЫ, ЧЫРЫТКЫЛЫГ ДАЛАЙ-ЛАМА!

Тыва Республиканың Дээди Советиниң сүмелээзиниң ёзугаар база Тываның чонунуң күзелин барымдаалап, бистиң Тыва күрүневистиң чаа Тугун ыдыктап, сүзүктеп бээрин Силерден улуу-биле дилээр-дир мен.

ЭРГИМ ХҮНДҮЛҮГ ЧОНУМ! Бөгүн Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама бистиң күзел-соруувусту чүгле[illegible], хей-аъдывысты көдүрүп, бистиң сүлде-чаянывысты бедидип, хай-бачыдывысты арыдып, Тывада ээлдеп келген-дир. Ыдыктыг Башкының угаадыглыг, буян долган өндүр чырык сөстерин дыңнап, сагыш-сеткиливисти арыглап, чазап алыылыңар!

Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама!

Силерге чыылган мээң чонумнуң мурнундан быжыг кадыкшылды, бүгү-ле чаагай кежиктерни күзедим. Силерниң чолдуг чаагай мөргүлүңер бистиң чонга буян-на болзун ам!

* * *

Президентиниң чугаазының соонда XIV Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама Тыва Республиканың чаа Күрүне тугун ыдыктаан.

Бодумну уян эвес кижи мен деп билир мен, ынчалза-даа ол үеде Тывам дээш чоргааралдан, сеткил-сагыш көдүрлүүшкүнүнден боскумну бир-ле чүве дуй чыдып, карактарым чаштары безин сыстып үнүп кээр чораан.

Ам бо хүнден эгелээш, Тыва чурттуң арыг чаагай ак дээриниң адаанга, харлыг баштыг Саяннарының кырынга тускай догуннаан Тыва Республиканы Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Ламага ыдыктаттырган чаа Күрүне тугу чоргаар киискиир апаар!!!

Оон соонда, Ыдыктыг Улуг Башкы Далай-Лама чыылганнарга мынчаарга бүгү тыва чонга дээни ол, чүве чугаалаан:

— Мени бараалгаткан чылыг байыр чедиришкини дээш Тыва Республиканың Президентизинге, Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазынга аажок улуг өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Тывада бир-ле дугаар келгеним бо, ынчангаш мында силерниң-биле кады турарымга аажок өөрүп тур мен.

Хамыктың мурнунда Тываның чонунга, бодумну силерниң чоок эжиңер, чаңгыс чүдүлгелиг кижизи кылдыр билип, бодумнуң байыр чедиришкиннеримни чедирип, силерге чүгле экиини күзеп ор мен.

Оон кадында силер мээң Тыва Республиканың чаа Күрүне тугун ыдыктаар арга берген болганыңарда, ол тук-туң адаанга Тывага демократия, хосталга болгаш чонунуң чаагай чоруу бодаразын дээш мөргүл кылып, тейлеп чоруур мен. Силерниң боттарыңарның шажын-чүдүлгеден ангы амыдыралыңарга-даа, ооң соонда Богда бурганның өөредииниң аргаларын болгаш мерген угаадыгларын шиңгээдип алгаш, ол бүгүнү холбап, амыдыралыңарны чаагай болдурарыңарны күзээр кижи-дир мен. Тыва чон дээш мээң мөргүлүм ол деп билир мен.

Бөгүнгү бодунуң чугаазынга Тыва Республиканың Президентизи Тывага болган ажыг-шүжүг, качыгдалдар дугайында каксы-даа бол, айытты. Ындыг чүүлдерни дыңнаары мээң аажок берге болду. Бистер, дангыттар, силерниң чедип алганыңар хосталганы чедип албаан бис.

Силер ам хостуг болганыңарда, буддизмниң хостуг өөредиин шиңгээдип ап, боттарыңарның үрегдеттинген хүрээлериңерни катап тургузуп ап шыдаар силер. Ынчангаш хүрээ-хииттиң он-он чылдар дургузунда кызып-кыйып, базып келген-даа болза, бо мында чыглып келген улустуң кайгамчык хөй боор турары силерниң чүректериңерде хүрээ-хииттиң дириг артып калганын херечилеп турарынга өөрүп тур мен. Хөй-хөй он чылдар дургузунда бистиң харылзааларывыс үзүлген турганы Тибеттиң чону-биле сагыш-сеткил харылзааларынга шаптыктап шыдаваан. Ынчангаш силер ам хостуг апарган болганыңарда, оларны катап тургузуп, быжыглаар бис дээрзинге идегеп турар мен. Ооң ындыг болурун мен көрүп тур мен.

Россия Федерациязының Бурятия, Калмыкия дээн ышкаш республикаларында чон бодунуң национал культуразын, ооң байлактарын катап тургузар изиг күзелин илередип турар. Силерде база ындыг болур ужурлуг. Тываның национал культуразын катап тургузарынга, Тывага буддизм культуразын катап тургузарынга бар-ла шаавыс-биле деткимче көргүзүп, наиг бээр бис. Силерге дузалаарының бүгү-ле аргаларын алыр бис. Ону бис бодувустуң ыдыктыг хүлээлгевис деп санап турар бис.

Чээрбиги чүс чыл кижи төрелгетенниң төөгүзүнде онзагай черни ээлеп турар. Чогум-на чээрбиги чүс чылда бир талазында, кайгамчык чедиишкиннер чедип алдынган, ийи талазында, кижи төрелгетенге таарымчалыг эвес болуушкуннар, ядролуг чепсек-биле чуртталгага айыылдыг шенелделер-даа болгулаан болгай. Өртемчейниң ылангыя бо кезээнде Богда бурганның өөредиин буурадып дүжүрер дээн янзы-бүрү күштер тыптып кээп турганын билир бис. Ам, чээрби чүс чыл дооступ турда, чээрби бирги чүс чылче бис чээрбиги чүс чылдың дуржулгазы-биле болгаш боттарывыстың ниити билиглеривисти калбартып, быжыглап алган кирип орар бис.

Амгы үеде кижилерниң хөй кезиинге чүгле чаңгыс материалдыг чаагай чүүлдер долу аас-кежикти экиеп шыдавас дээрзи кижилерниң хөй кезиинге билдингир апарган. Сагыш-сеткил байлактары база эргежок чугула херек дээрзин улус чонну хөй кезии угаап-билип турар апарган. Делегейде кижилерниң хөй кезии политиктиг аргаларның күш дөгевези, күш ажыглавазы дээн ышкаш хевирлериниң ажыктыын угаап-билип турар апарган. Богда бурганның өөредиинге сонуургалдыглар хүн бүрүде көвүдеп орар. Бистиң хөгжүлдевистиң ындыг үе-чадазынга чедип келгенивиске өөрүп турар мен.

Кол үндезини Богда бурганның өөредии болган бурунгу тибет культура тыптып келгениниң соонда сөөлгү чүкче нептереп тарап эгелээн турган. Кожавыста Моолду эрткеш, оон-даа соңгаар нептереп тараан. Буддизм бот-боттарынга эки күзелдиг, чымчак болур аргаларын кижи төрелгетенге бербишаан, бүгү делегейге тайбыңны быжыглаарынга идиг берип турар. Ынчангаш ол өөредиг амгы үеде биске аажок улуг ажык-дузалыг, улуг ужур-уткалыг өөредиг боор турар.

Буддизм өөредииниң бир кол ужур-утказы — күш дөгевези, күш ажыглавазы. Күш дөгевези, күш ажыглавазы дээни чүү ол? Ол дээрге силерниң долгандыр турар бүгү-ле кижилерге, бүгү-ле дириг амытаннарга дузалажыр дээни ол-дур. Бир эвес дузалажып шыдавас болзуңза, оода-ла хора чедирбе. Буддизм өөредиин шиңгээдип аар дээннер, ону уттпас, ону чайгылыпшок сагыыр ужурлуг.

Сөөлгү үеде силерниң чурттуңарда, Тывада аажок улуг болуушкуннар болуп турар-дыр. Эрги тоталитарлыг система буурап дүшкен, ооң орнунда чаа чүүлдер салдынып турар. Амгы бо эргилделиг үеде чонга эвээш эвес бергелер таваржып турар болбайн аан. Мындыг үеде быжыг туруштуг, шыдамык болуру чугула. А кол-ла чүве — шиитпирлиг чорукту кагбайн, бодуңарның күзелиңерге ылап-ла чедер бис дээрзинге быжыг тура-соруктуг болуру. Ынчангаш мындыг берге үеде янзы-бүрү үүрмек чөрүлдээлерни херекке албайн, күштүг кол айтырыгларны шиитпирлээринче угландырарының эргежок чугулазын демдеглексээн ийик мен. Ниитилелдиң мурнунда туруп турар кол айтырыгларны чедиишкинниг шиитпирлеп аптар болзуңарза, үүрмек айтырыглар боттары-ла шиитпирлеттине бээр. Силерниң мурнуңарда туруп турар айтырыгларны канчаар шиитпирлээриңер силерниң боттарыңарның херээңер болбайн аан, ынчалза-даа мындыг сүмени аажок кылыксаан мен ийин.

Ооң соонда XIV Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама чыылганнарга улуг эвес мөргүл номчуп берген.

Чон-биле ужуражылга соонда Ыдыктыг Башкы Далай-Лама Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың чалааны-биле ооң ажылдаар өрээлинге барып, чугаалашканының соонда чазак кежигүннериниң киржилгези-биле чугаа кылган. Анаа Тываның амгы болгаш эрткен үелери төөгүзүнге, тыва черге сарыг-шажынның моон соңгааргы хөгжүлдезиниң дугайында кайы-даа талаларга сонуургалдыг чугаа болган.

Кежээ Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Ыдыктыг Башкы Далай-Ламаны шайлаашкынныг хүлээп алыышкынче чалаан. Анаа база Президент чүве чугаалаан:

Бүгүдеге хүндүткелдиг, Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама!

Хүндүлүг аалчылар!

Бөгүн мен Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама Силерни хүлээп алыр аас-кежиктиг болганымга өөрүп, чоргаарланып тур мен. Республика удуртулгазының болгаш бистиң чоннуң күзел-дилээн чогудуп, тыва черге моорлап келгениңер дээш Силерге өөрүп четтиргенимни база катап онзалап демдеглеп каайн. Тыва улустуң Силерниң моорлап келгениңерге кайы хире өөрүшкү-маңнайлыг, хей-аъттыг болганын бөгүн болган ужуражылгадан билген боор силер.

XX вектиң сөөлгү чеден чылдарының дургузунда чурттап эрткен төөгүвүске будулгаазынныг, шаптараазынныг болуушкуннар болуп, сагыш-сеткилдиң, культураның, шажын-чүдүлгениң хоозуралдыг үелери база турган. Чуртка калбарган тоталитарлыг системаның, коммунистиг идеологияның тергииделиниң хараазындан тыва улустуң салгалдарының уран-шевер холдары, мерген салым-чаяны-биле тудкан хүрээ-дуганнар узуткаттынып, үнелиг, өөредиглиг ном-судурлар өрттеттинип, хуюктаттынган. Шажын-чүдүлгениң чырык эртем-билиглиг чораан хөй-хөй кижилери дерзии кызып-кыйышкынга, истеп-сүрүүшкүнге таваржып салым-чолду көргеннер. Хайыралдыг амы-тынындан чарлып чорааннар-даа бар. Бистиң национал тыва бижиивистиң үндезилекчизи деп санадып турар Чадааның Үстүү хүрээзиниң улуг ламазы, тыва дылдың баштайгы эртемдени Монгуш Лопсан-Чимиттиң салым-чолу мээң бо сөстеримге бадыткал боор.

Ол бистиң чурттап эрткен төөгүвүс-тур. Ынчалза-даа төөгүнүң болгаш ниитилел тургузуунуң чаартылгазы амгы үеде бир аңгы эргилдени ап, Россия Федерациязының составында бактаап турар республикаларның чоннары шажын-чүдүлгезиниң, сагыш-чаңчылдарының талазы-биле магадылалдыг эргени алганнар. Демократтыг чаартылгаларның ындыг өскерлиишкинниң ачызында тыва чон база ону амыдыралынга боттандырар аргалыг болган.

Бо хүннерде республикада шажын-чүдүлге чорудулгазы хостуг. Сарыг-шажынның «Алдын Богда» деп республика эвилели тургустунуп, бүгү Тываның Камбы-ламазын соңгуп алган. Кызыл хоорайда дуган тудуу уламчылап, ооң сан-хөө талазы-биле чарыгдалынче Тываның Чазаа чогуур акша-хөреңгини үндүрүп берген. Сөөлгү ийи чылдарының иштинде Тываның сарыг-шажын эвилелиниң шугуму-биле Улан-Удэниң Иволга даганынче бөлүк аныяк оолдарны өөредип чоруткулаан бис. Ол оолдардан шылгараашкыннарны Моолдуң, Индияның шажын-чүдүлге черлеринче чорудар бодалдыг бис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, шажын-чүдүлгеге хамаарышкан айтырыглар, ажыл-чорудулгалар, республиканың Чазааның-даа, ооң Президентизиниң-даа кичээнгейинде.

Бо бүгү-биле черлештир бистер Төп Азия чурттары-биле экономиктиг, политиктиг, культурлуг кады ажылдажылганың оруктарын база дилеп турар бис.

Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Лама!

Бистиң ак өөвүске кирип, тыва чоннуң сеткилинден сунган ак шайывысты амзаарыңарны дилеедим. Силерниң ачы-ачыралдыг аян-чоруңарга чедиишкиннерни күзеп, ал-бодуңарга, ап чоруур башкыларыңарга быжыг кадыкшылды йөрээдим! Силерниң биске моорлап келгениңер бистиң сагыш-сеткиливиске уттундурбас өөрүшкү-маңнайны сөңнеп, Силерниң буяныңар тыва черге бодарап, бурунгу шажын-чүдүлгевистиң катап дирлип сайзыраарынга ук болуушкун үнелеп четпес ачы-дузаны көргүзер боор дээрзинге идегеп тур мен.

XIV Ыдыктыг Улуг Башкы Чырыткылыг Далай-Ламаның Тывага чалап келгениниң баштайгы хүнү ынчаар доозулган.

ЫДЫКТЫГ ДАЛАЙ-ЛАМАНЫҢ МӨРГҮЛҮ

«Мен бодаарымга, чурт-талганың сорулгазы дээрге — аас-кежиктиг болуру. Кижи бүрүзү аас-кежиктиг болуксап, хинчектенишкин күзевейн чоруур. «Аас-кежикти мага-боттуң, сагыш-сеткилдиң арыг-силиин чедип алыр дизе, кижи чүгле бодун бодаар эвес, а өскелерге чаагай чолду күзеп, бодап чоруур чугула. Ыдыктыг Далай-Ламаның сентябрь 20-де, улуг-хүнде 14 шакта Кызыл хоорайның театр шөлүнге чыглып келген хөй чонга номчаан мөргүлүнүң утказында ындыг ханы угаадыглар сиңниккен.

XIV Ыдыктыг Далай-Ламаның Тывага келгениниң программазының улуг-хүнде болур ужурлуг чамдык чүүлдери өскерилгениниң чылдагааны — Ыдыктыг Башкының шыырныккан, бичии аарыксай бергенинде болган. Тываның кус-күү агаары чылбыртын эвес, элээн дыңзыг хаарыычалын бис бодувус билир бис. Ооң мурнунда хүн Ыдыктыг Далай-Лама узун орукка чорун келгеш, ооң соон дарый бичии дыш алгаш, улаштыр театр шөлүнге хөй чон-биле ужуражып, төрел чыттыг тыва чонну караа-биле көрүп, кулаа-биле дыңнап, чоок тынып турарынга өөрүшкүзүн илередип тургаш, театрның бедик чадазынга ажык сырынныг черге чүгү хептиг саадап олургаш, сырын-салгынга алзып-каанын кым билир. Ынчангаш эртенги шактарда хөй чоннуң театр бажыңының иштинге Ыдыктыг Далай-Ламага чаңгыстап айдызаттырып алыр дээн күзели бүтпейн барган. Ынчалза-даа Ыдыктыг улуг Далай-Ламаның бодунуң бистиң Тывавыста моорлап келгени-ле — Тываның чонунга уттундурбас улуг болуушкун.

Ол дугайында чон боду чугаалап турар. Чижээ, Сүт-Хөл районнуң Суг-Аксы ортумак школазының директору, сарыг-шажынның мөгейикчизи, ооң чүдүлгезинге бердинген суртаалчызы Даш Быйымбаевна Түлүштүң чугаазын мааза кирип көрейн: «Болум хуумда Далай-Ламаны делегейниң эң улуг кижизи кылдыр санаар мен. Чүге дээрге Богда бурганның сарыг-шажын өөредии өске шажыннарның өөредиглериниң гуманныг утка-шынарлыг материалистиг эртем-биле чоок чөрүлдээлери эвээш, куруг черге тургустунуп келбээн, а дириг амыдыралдан тургустунган. Ынчангаш ол кижиге кончуг чоок. Ооң 6 чадалыг суургазын эң шын деп бодаар мен. Черниң тыртыжыышкынында агаар делгемнериниң үстүнде хостуг октаргай бары билдингир. Ында буянныг бурганнарның бары ылап — ол дээрге сылдыстар. Бурганнар делегейиниң адаанда чартык бурганнар делегейи база бар — ол дээрге тайга-сын ээлери, оран-чурттуң ээлери. Тываның улуг ээзи-даа бар, аржаан-суг ээлери-даа бар болгай. А ол бүгү-биле анаа кижилер харылзажып шыдавас чүве болганда, кудуктуларның төрүмелинден чаяаганыг кижилери база турар, олар биске харылзаакчылар ышкаш херек. Оларның эң ыдыктыы 14-кү Далай-Ламаның Тыва чуртунга моорлап келгени — бистерге улуг аас-кежик. Ынчангаш Ыдыктыг Далай-Ламаны чалап эккелген Тыва күрүнениң Чазаанга, Дээди Советинге, ооң улуг даргалары Ш. Д. Ооржакка, К. А. Бичелдейге өөрүп четтирбишаан, оларга улуг аас-кежикти, бүдүңгүр ажыл-херектерни күзеп тур бис.

Тываның хей-аъдын көдүрер Тугун 17-ги сессияга хүлээп бадылап алгаш, Ыдыктыг Далай-Ламага ону ыдыктаттырып алганы кончуг өөрүнчүг болду.

Хүндүскүнүн 14 шак оран-чок четпээнде-ле, чон шөлге чыглып кээп, кежик-чол күзээшкинниг чаагай мөргүлдү дыңнап, ооң кежиин чалап алыр дээш Ыдыктыг Далай-Ламаны четтикпейн манап турган. Чонну эптиг-таптыг олуруп алгаш, мөргүлдү ёзу-чурумнуг, олура дыңнап, бодун шугдунуп алырынче Президент Ш. Д. Ооржак болгаш Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдей кыйгырган.

14 шакта Ыдыктыг Далай-Ламаны бедик дүжүлгезинче чалап олурткаш, чон ону кичээнгейлиг-биле дыңнап эгелээн. Номчулга үезинде кижи бүрүзү Будда бурганның бодалдарын бодап, сагыш-сеткилдиң, мага-боттуң сактыг-бодалын кылыр дугайында Далай-Лама эгезинде сагындырган.

«Муң-муң чылдар бурунгаар чонга чаагай суртаалдар бодарадып чораан Будда бурган-биле силерниң сагыш-сеткил талазы-биле төрел болганыңарга өөрүп, силерниң-биле арын көржүр сеткилге чиик-тир» дээрзин Далай-Лама чугаалаан. Ийи муң чыл бурунгаар Будда бурганның амыдыралы чедимчелиг, ол кадайлыг, оолдуг чораан. Ол хире-ле чоннуң амыдыралында хай-бачыттарны, хайлыг бергелерни көргеш, ол бодунуң шыырак амыдыралындан чарлып чоруткаш, чонга буян чедирери-биле бергелерни боду көрүп чораан, 100 ажыг угаадыглал номнарын бижээн болгаш бодараткан.

Аас-кежикти сагыш-сеткилдиң, мөзү-шынарның кадык-чаагайы чокта чедип алыры берге дугайында ол угаадыгларда айыткан. Кандыг-даа кижи — бай-даа, ядыы-даа, узун-даа, кыска-даа кижи аас-кежикче чүткүлү-биле бир дөмей. Кижи бүрүзү аас-кежиктиг болурунга эргелиг. Чүгле бай-шыырак болуп алгаш, сагыш-сеткилдиң байы чокта аас-кежиктиг болуру берге. Ынчангаш бистиң кижи бүрүзү хүннүң сагыш-сеткилин арыглап, ону байыдып чоруур болза, шаңналынга аас-кежиин алыр.

Амыдыралдың бергелери эвээш эвес турар. Ону ажып эртерде, чылдагаан-дөзүн тодарадып алыр. Бистер чүвениң дөзүн эвес, а ооң болу берген уржуктарын буруулаар болгай бис. Будда бурганның чылдагаан-уржук харылзааларының дугайында өөредиг делегейде нептерээн. Чүвениң болу берген чылдагаан-дөзүн тыварда баштың мээ-медерелин сайзырадып, сагыш-сеткилдиң салдарлыг болур чоруун чедип алыры чугула. Ынчангаш буддизм дээрге мээ-медерелдиг болурунуң дугайында эртем-өөредиг.

Балар-бачыттыг чоруктардан адырлыр дизе, кижи боду бодун кижизидип, өөредир апаар. Өскелерге багай уржуктарлыг чүве кылбас херек. Мээ-медерелдиң оттуушкунун чедип ап, сагыш-сеткилдиң чырык бодалдарын бодарадыры чугула. Ам бо үеден, ам бо шактан эгелеп аас-кежикче чүткүлүн бодунуң мээ-медерелдиг, чаагай сагыш-сеткилдиг, арыг бүдүштүг болурун дээш демиселден эгелээр ужурлуг.

Ыдыктыг Далай-Лама барык ийи шак дургузунда чонга Будда бурганның өөредииниң дугайында чугаалап бергеш, шажын-чүдүлгениң судурларын номчаан. Сеткел-сагыжывыс арыгланып, багай бодалдарны ырадыр октап, мага-бодувус, сагыш-сеткиливис оожургалга келген болза, чаагай күзээшкиннерни бодувусче сиңирип ап, ооң салдарын бодувуска бичии-даа бол, алганывыс ол болур.

Бистиң чүдүлгевис — бодувустуң чүрээвис иштинде. Бүгү чүве кижи бүрүзү чүдүлгелиг мен дээш өру тейлеп каарында эвес, а бүгү-ле мага-бодундан, сагыш-сеткилинден эки, чаагай, чараш чүвеге бүзүреп, олче чүткүп, ону бодарадып чоруурунда-дыр. Бүгү-ле сагыш-бодалывыстан, бүгү-ле мага-бодувустан эки чүүлдерни тарадыр дээш чүткүвейн, ону бүзүрел чок көөр болзувусса, биске кандыг-даа шажын дузалап шыдавас. Эки, чаагай чурттаары, аас-кежиктиг болуру чүгле бодувустан, бодувустуң иштики бүзүрел-чүдүлгевистен хамааржыр.

Надежда ЭРГЕП,
Николай БАЗЫР,
«Шынның» тускай корр.

Кыштаглаашкынга бүгү талалыг белеткенир

ЧЕТПЕС ДЕП САНААН

Республиканың Кедээ ажыл-агый министерствозунуң коллегиязының чоокта чаа болуп эрткен хуралынга Эрзин, Тес-Хем болгаш Сүт-Хөл районнарда ажыл-агыйларның келир кыштаглаашкынга белеткелиниң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Бо айтырыгны чугаалажырының мурнунда ол районнарже министерствонуң болгаш республиканың кедээ ажыл-агыйга хамаарылгалыг өске-даа организацияларының харысаалгалыг ажылдакчыларын чоруткан турган. Хуралга ук районнарның кедээ ажыл-агый эргелелдериниң начальниктериниң болгаш хыналда кылып чораан специалистерниң дыңнадыгларын алган.

Коллегияга чүнүң-даа мурнунда мал чеминиң белеткелиниң кандыг янзылыг чоруп турарын тодараткан. Бо районнарда ол ажылдың оожум темпилиг чоруп турары деглеттинген. Эрзин районнуң ажыл-агыйлары бөдүүн мал чемин белеткээр планын чүгле 35 хуу, Тес-Хем 55 хуу, а сүт-хөлчүлер 50 хуу күүсеткен боор турар. Сөөлгү үеде республиканың кайы-даа районунга үргүлчү чаъс чааң келгени билдингир. Ындыг хүннерде мал чеминиң белеткелиниң темпизин шуут кудулай берген. А бир эвес ажыл-херекти эки организастаан болза, боран хүннерде хөй силосту, сенажты салып ап болур турган. Бо районнарның экономиказында мал ажылы кол черни ээлеп турар. Оларның кайызында-даа кыштаглаашкынга кирер малдың баш саны хөй. Бир эвес күстүң бо хүннеринде мал чеминиң белеткелинче немелде күштү мобилизастап, чогуур хемчээлдиг бөдүүн болгаш чүлүктүг мал чемнерин белеткеп албас болза, эрткен кышта болган берге байдалдарга база катап таварыжып, хөй малды чидирип болур бис. Кышкы үеде мал чеминиң төнгенинден Сүт-Хөл районнуң ажыл-агыйлары улуг когаралга таварышкан. Чыл эгезинден бээр бо районга ниитизи-биле 16 муң хире шээр болгаш 600 мыйыстыг бода мал өлген. А Эрзин районнуң чидирии оон-даа улуг болган. Тос айлазының дургузунда бо районга 19 муң ажыг шээр болгаш 771 мыйыстыг бода мал өлүп хораан. Малдың чудап өлүп чоруу Тес-Хемде база эвээш эвес. Мал чемнериниң белеткелинче шоолуг кичээнгей салбас, «кыжын ол-бо черлерден тыптынып, садып алгай» дээр хөөннерниң уржуу ол хире болгандыр.

Бо районнарның, ылангыя Сүт-Хөлдүң ажыл-агыйларында аныяк малдың хөйү-биле өлүп хорап турары хараадалчыг боор турар. Ажыл-агыйларның специалистери фермаларда саар инектерже кичээнгейни коддаткаш, аныяк малдарның коданнарын шуут херекке албайн турар. Ол коданнарга мал чемин-даа тускайлап бербейн, кадарчы боду бизин, та канчалзын дээн чүве ышкаш, тоомча чок боор турар. Каап бээр сиген, саван чок, аныяк малдар чеже чер оъттап, хар касканнаар, арып баксыраар, оону-биле шала часкаар өлүп турар. Бо кончуг хоралыг практика. Төрүүр аныяк мал чудап өлүп каарга мал бажы канчап көвүдээрил, хөй сүт, эътти кайыын алырыл? Аныяк малдың коданнарынче кичээнгей салбайн турганындан Сүт-Хөл районнуң ажыл-агыйлары эрткен кыжын улуг чидириглиг болган. Ол районнуң «Ак-Даш», «Сүмбер-Уула» совхозтарының өске черлерден садып алганы уксаалыг казыралары эрткен кыжын чудап өлген.

Үстүнде районнарның кедээ ажыл-агый эргелелдериниң даргалары коллегияга дыңнадыглар кылып тургаш, амгы үеде ажыл-агыйлар кышка эки белеткенип, мал кажааларын септеп, кыштагларже сигенни сөөртүп турар деп чугаалааннар. Ынчаарга хыналда кылып турган специалистерниң дыңнадыындан алырга, чамдык черлерде кышка белеткел шоолуг чорувайн турар. Сүт-бараан фермаларының кажааларын, хөй кыштадыр кажааларны септеп турары шын. Ынчаарга бүгү мал кажааларын арыглап аштаар, дезинфекциялаар ажыл кайда-даа кылдынмайн турар. Чыл-чылы-биле дезинфекция кылдынмайн турган кажааларга аныяк малдарны кыштагладыр бээрге, кодур дээш өске-даа аарыглар нептерей турар. Ылангыя Сүт-Хөл районнуң ажыл-агыйларында бода малдың кодуру кончуг нептерээн. Республиканың болгаш районнарның мал эмчилериниң каш чыл дургузунда кызымак ажылдап, доктаамал ап чорудуп келген хемчеглериниң түңнелинде бруцеллёз дээн ышкаш хоралыг болгаш берге аарыгларны республикада барык узуткап алган бис. Ынчаарга ам чамдык ажыл-агыйларның зоотехниктериниң болгаш мал эмчилериниң харысаалга, тоомча чогундан кодур аарыы нептерээн. Үстүнде районнарның барык бүгү ажыл-агыйларында чүгле шээр мал эвес, бода мал кодурлап, быдып, чудап турар. Бо дээрге малда ажылдап турар кижилерниң ёзулуг-ла харысаалга чогундан нептереп турар аарыг. Кодурну узуткап алыры өске аарыглардан белен дээрзин малчын бүрүзү билир. Бүгү малды чогуур үезинде чуп, мал кажааларын чылдың-на дезинфекциялап турар болза, кодурнуң когу үстүр.

Хөй болгаш өске-даа малдарны чуур креолин дээр эм республикада четчир хемчээлдиг-биле бар. А ажыл-агыйларның специалистери ол эмни суга холуп алгаш мал чуурундан түрексингеш, даштыкыдан садып алган улуг өртектиг эмни чорудуп бээрин негээп туруп берген. Моолдан садып алган ол эмни малды кажаалап алгаш, оларның кырынче чаштырыптарга, ажыл [illegible] болбайн чалгаар. А креолинге хөй [illegible] туткаш, эм холуксаалыг онгачага эжиндирип тургаш чуур болгай.

Ажылдың белени харавайн, күстүң чылыг хүннеринде бүгү малды база катап чуурун коллегиядан ажыл-агыйларның удуртукчуларынга дааскан. Шынап-ла даштыкыдан (Моолдан) тыртыыныл алган ол эмниң өртээ кончуг аар. Бир шит эмни-ле 14 муң түргүн акша-биле садып алган. Ол эмниң шоолуг эвес курлавыры бар, ону кайы-даа ажыл-агыйга ам дээрединге бербес деп шиитпирлээн. Чүге дээрге кышкы үеде малды креолинге чуур эвес. Бир эвес бо кыжын кайы-бир черге кодур аарыы үглерей берзе, демги эмниң артымын ажыглаар деп шын шиитпир хүлээп алдынган.

Ниитизи-биле түңнеп чугаалаарга, эрткен кыжын бо районнарның шээр малының 25 хуузу, бода малының 14 хуузу чудаашкындан болгаш кодур аарыындан когараан.

Амгы үеде хойжуларның мурнунда турар база бир чугула кампания болза, шээр малды тарып боозадыры болур. Төрүүр коданнарны браактап, хураганнарны үскүлээш, хойларның тарылгазын чорудары база сула элержилгени организастаарының айтырыы апарган. Сөөлгү үеде хой ажылының чамдык специалистери болгаш хойжулар тарып боозадыгже шоолуг кичээнгей салбастай бергенин коллегиядан буруу шапкан. Хоюн кайы үеде ооладып алырын малчын кижиниң боду билири шын-на харын. Тарып боозадылганы бе азы сула элержилгени ажыглап тургаш бе — хоюн канчаш ооладып алыры малчындан хамааржыр. Ынчаарга кол чүве — хой бүрүзүнден хураганны алыры. Бир эвес сула элержилгеге дээш, амгы үеде ышкаш, чүгле кошкарлар салып кааш, олурар болзувусса, хөй хураган алдынар бе? Алдынмас. Чүге дээрге кайы-даа ажыл-агыйда уксаалыг кошкарларның саны чедишпейн турар. Ынчангаш чамдык ажыл-агыйлар, ылангыя Эрзинниң ол-бо черлерден душкан-на кошкарлар сураглап чоруп турар. Хойга душкан-на кошкар салырга, оон уксаазы, дүк шынары канчап баарыл деп чүвени билбес улус Эрзинниң зоотехниктери эвес-ле болгай. Бо районнуң ажыл-агыйларының удуртукчулары болгаш специалистери Кызылдың станциязындан үре садып алырындан шуут ойталап турар деп медээни коллегияга ук станцияның харысаалгалыг ажылдакчылары дыңнаткан. Демократия, ажык-чаргдыг болгаш хостуг чорук деп чүвениң ниитизинде калбарып турары шын-на ийин. Ынчаарга эртем-техниканың чедиишкиннерин, мурнакчы дуржулганы барымдаалавайн демги демократияны мал ажылынче шилчидип, аңаа ажыглай бээривиске болур бе деп айтырыг тургустунуп кээр. Бо бүгүнү барымдаалап көргеш, малдың тарып боозадылгазын бүгү ажыл-агыйларга дүрген организастаар деп шиитпирни хүлээп алган. Оон башка эрткен чылдың частырыглары база катап катаптаттынып болур. Чижээ, Улуг-Хемниң «Арыскан» совхозу тарып боозадылганы чорутпаанынга база шээр малының ажаалдазы, чемгерилгезин баксыратканындан бо чазын чүс хойдан чүгле 7 хураганны алган болгай.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды коллегия хүлээп алган. Ында бо хүннерде бүгү малды чайлаглардан күзеглерже киирерин, саар инектерге эртен, кежээ немелде чемин бээрин организастаарын айыткан. Бүгү колхозтар болгаш совхозтар октябрь айның 1-ден эгелеп малын кыштаглаашкынга тургузарын доктаалда айыткан.

Сандро МААДЫ.
«Шынның» корр.

КҮЗЕГЛЕП КИРИПКЕН

Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң малчыннары күзеглеринче көжүп кирипкен. Август айның ортан үезинден бээр улаштыр чаггаш чаъстың сөөлүнде ам агаар чоорту аязып, эртен болгаш кежээ элээн соок-даа турар болза, чогум хүндүс чылыг, магалыы кончуг апарган. Оон түннелинде шык чыткан шөлдерниң кыры катап өң кирип, харын-даа ногаарарып келгенин эскерип чордум. Ук ажыл-агыйже утлаан улуг оруктуң ол-бо талаларында тараан тарааның үнгени аргажок. Билдингир-ле болгай, чай кончуг изиг болгаш кургаг эрткен. Ынчангаш чамдык черлерниң тараалары чаа-ла сып тыртып чораш, ол хевээр өттенип калган. Ол дээрге чүгле «Тиилелгениң» эвес, харын «Суглак» совхозтуң база шөлдери-дир. Ындыг-даа болза бо ажыл-агыйларның тараажылары аргалыг-ла болза бар дүжүттү шаа-биле ажаап алгаш, арткан мал чеминге ажыглаарын бодап, хоп салдынмайн ажылдап турарлар. Оруктуң ол-бо талаларында [illegible] комбайннар, оларның соонда машиналар кестип каап чорду...

Ат-сураа алгаан «Чедер» курорттуң [illegible] ак өлен ам [illegible] берген [illegible]. Малчыннар малын семиртип, ол чоок-кавының чамдык оъттуг черлеринге чайлааш, ам күзеглеринче көжүп кээп турары бо.

Чаа көшкен өглерниң бирээзи бо-дур дээш, асфальтылыг оруктан ырак эвесте аалга чедип келдим. Шынап-ла, чаа көшкен аал, чамдык эт-севи чаштын хевээр.

Коданның улуг кадарчызы Вера Монгушевна Монгуш өөнүң ээзи Дырыш-оол Сеңге-оолович-биле чаалга ёзугаар «Тиилелге» совхозка үш чыл бурунгаар көжүп келгеш, малчынвай берген болдулар. Олар моон мурнунда Барыын-Хемчик районнуң «Шекпээр» совхозка ажылдап турган. Өөнүң ээзи ажылдап чораш, кемдээн түңнелинде, ам пенсионер. А Вера Монгушевна боду мурнунда ол черге трактористеп, хову-шөлге-даа, фермага-даа шаг болган. Ынчангаш олар ам мал кадарар деп шиитпирлээш, көжүп келгени ол.

— Дүүн Шоолдан көшкеш, чаа келгенивис бо-дур. Өг иштин, кодан девискээрин-даа айлап четтикпээнивис ол-дур ийин,— деп, шала эгени арак тайылбырлааш, одун чүшкүрүп, эртен хайындырган шайының артын чылыдып берди.

Вера болгаш Дырыш-оол Монгуштарның ийи чыл бурунгаар хүлээп алган хурагачылары ам бо чылдан эгелеп ооллаар. Олар Шоол аксының кезек шыктыг болгаш кадар оъттуг чайлаанга хойларын шору семиртип алган чорду, деңнели-даа багай эвес.

Малчын өг-бүле «Тиилелге» совхоз-биле тускай керээни чарган, аренда системазы-биле ажылдап турар. Ындыг-даа болза мал чемин белеткээр талазы-биле керээни олар бир ангы дугурушкан. Чүге дизе бо ажыл-агыйның чамдык малчыннарының сиген кезип алыр шаа чок. Ынчангаш Монгуштарның өг-бүлези мал чемин дугурушкан өртек ёзугаар совхозтан садып алыр. Олар ам күзегде көжүп келген-даа болза, Адаккы-Чодураалыг деп черде эрткен чылгы кыштааның септелгезинде арткан чамдык үүрмек ажылдарны кылып алыр дээш белеткенип эгелээн.

КАНЧЫГ ЧУРТТАП ЧОР СЕН, МАЛЧЫН?

Өг-бүле чеди уруглуг. Оларның улуу Елена Сүт-Хөл районнуң ажыл-агыйлар аразының механизастаттынган колоннузунда улуг бухгалтер. Школа доскан оолдары ада-иезиниң салгаар малчын болур күзели-биле ында дузалакчылап, ада-иезинге мактадып [illegible]. Артканнары школада өөренип турарлар.

Совхозтуң мал коданнарын автолавка доктаамал эргип, хлебти, далганны болгаш өске-даа аъш-чемни шаа-биле чедирип, малчыннарны хомудатпайн келген.

Монгуштарның өг-бүлези бо чылын республика солуннарының, оон иштинде «Шынның» солунну үезинде чагыдып алыр сорулганы салган.

Бо кодандан ырак эвесте, хоочун хойжу Александра Дундуповна Сарыгларның аалы. Малчын өг-бүле чайлаглааш база-ла көшкеш, ийи-үш-ле хонган болду. Херээжен малчын өөнүң ээзи Дуктен-оол Эрендей-биле эрткен кыжын 360 хойну эки кыштаглаткаш, ажыл-агыйның малчыннарының аразынга эң дээре көргүзүглүг болуп, 3 хураган, 3 хой-биле шаннатткан. Кыштаглаашкынга эки белеткенгеш, олар 100 баш хойга онааштыр ортумаа-биле 85 хураганны өстүрген. Ол дээрге берге үеде эки көргүзүг болуп турар дээрзи билдингир. Өг-бүле бодунуң доктаамал сиген кезип турар чери — Чедер хөл чоогундан 20 тонна хире сигенни кескеш, ону кыштаанда чедирип алган.

— Бо черге кара чажымдан-на мал кадарып өстүм. Совхозумга хөй малды өстүрүп бердим. Бодум хуузу мал-маганым база элээн көвүдээн. Мында оор-сүк шоолуг чок. Ынчангаш келир чылын моон-даа эки көргүзүглүг болур дээш малывысты семиртип алдывыс. Кыштаавыс ам белен. Кадыкшылывыс чугаар. Чүге дизе бо чайын база [illegible] аржаанап чордувус. Малчын кижи оң, оң бешпаа хоочук дургузунда аржаанап алырга, ботка чиик-даа, сергек-даа болур-дур — деп, Александра Дундуповна сорушку-биле чугаалаар чорду...

...Чедерден үнүп турумда, хөлдүң ол-бо талаларында тавак оъттаан хойларны көөрүмге, кожа Моолдуң кел-гем хову-шынаалары сагышка кирер чорду...

Виктор КАРА-САЛ.

АТ САЛГАН

МОСКВА. «Россия Федерациязының болгаш Тайваньның аразынга харылзаалар дугайында» Чарлыкка Россияның Президентизи Борис Ельцин ат салган. Ук харылзааларның юридиктиг болгаш дипломаттыг талаларын Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы тодаргайлап турар.

Россия күрүнезиниң баштыңының парлалга секретары Вячеслав Котюков Чарлык дугайында алдынган дыңнадыгны тайылбырлап чарлаан. «Чүгле чаңгыс Кыдат туруп турар херек кырында ындыг байдалды Россия бодунуң политиказынга барымдаалап турар, ынчаарга Тайвань болза, Кыдаттың чарылбас тудуш кезээ. Ынчангаш аңаа дүүштүр Тайвань-биле албан ёзузун күрүне харылзааларын Россия тутпайн турар» деп дыңнадыгда айыткан.

(РосИТА).

«ДААЙ КӨРГЕНДЕ, ЧЭЭН ОМАК»

Кайы-даа солуннарның бижикчилери эрткен салгалдың болгаш амгы-даа хоочуннарывыстың аразында бодунуң келир үезиниң салгалының салым-чолу, бурунгаар депшилгези дээш, кызымак ажылдап чораан, чонунга үлегер-чижектиг, оран-чуртунга, төрел чонунга бердинген ховар кижилерниң дугайында калбаа-биле чырыдып турар апарганын номчукчулар эскерип турар деп билир мен. Ол база-ла таварылга эвес болдур эвеспе. Оларның үлегер-чижээ бистиң чаа өзүп орар салгалывыска, оларның аразында «дескел чок» аныяк-өскенивиске өөредиглиг болуру чугаажок болбайн аан. Бодум дугайты ындыгларның амыдырап-чурттап чораанын номчааш, сонуургаар-даа, үнелээр-даа кижи мен. Чон аразынга ындыг кижилерниң саны көвей болган тудум, корум-чурум, ниити амыдырал эки болур.

Мээн маңаа бижиир деп орар даайымның төөгүзүнде кижи-ле бүрүзүнге ынчаар таварышпас бергелерни, боттускайлан салым-чолду номчукчуларга сонуургадыр бодап орарым ол.

Аваамның кады төрээннериниң эң улуг акызы болур ол даайымны чаңгыс-ла катап көрген мен. Ынчан ийиги делегей дайынының кадыг-берге чылдары турган чүве (1942) чыл. Күскээр кыжын хар чаапкан, кыштың соогу кидин-не эгелеп турган. Булан дээр анга демейзимээр хевир-сыныг, тежүнүң бажында узун сүүк чогдурлуг кара аъттыг, кожагар тейлиг дилги кежи бөрттүг, чаа алгы тоннуг, аңдыг кара бүдүргээдэн кылган кадыг идиктиг, узун эвес-таа болза, чолдаксымаар дурт-сыныг, бежен хар ажып чоруур хире назылыг ашак авам сугнуң аалынга чоргуп келгенин ам-даа утпаан мен.

Авам, авам тура халыжып, чолукшуп мендилешкен сөөлүнде, кезек када өг иштинде ыыттаар кижи чок, шыпшың апарганын база сактыр-дыр мен.

Даанза, таакпызын солчуп, аваам аяк шайын куткаш сунуп турар үеде, ашак хүлүмзүрүп чорүй:

—Каргы, Мөген-Бүрен, Тоолайлыг ынчаар чурттап чоруур. Чогдурлуг кара аъттыг. Чоргаар-оол дээр оолдуг, чоон чаштыг Хорлуу дээр кыстыг. Чолдак-Кара мөге Чоодар дээр ашак мен ийин — деп баштактангаш, каттыра каапкарга, авам-биле авам аңаа удажы бергеннер.

Даайымның ол баштактанышкыны төрел аразынга төөгүлүг төнмес чугааның эгези ол болган.

Даайымның бир онзагай чүвези, ооң эзериниң десте, төрепчизинден эгелээш, колун-чиримге чедир тевгиин чараш кылдыр өрүп казаның кожа-хелбээ чоп магадап, кайгап турар чүве. Колун-чиримни өрүп казаны ортузунда ийи-ийи ховулдуг, а шавылдыырын үш ховулдуг кылдыр өрээн. Чиримнериниң болгаш шавылдырының төнген уштарында 8 см хирезин өрүп кааны, борбак болгаш өрүм хевирлиг, а оон ийи ужунда суккулап каан бизек хевирлиг кылдыр үш буттап өрүп кааның көрген улус магадаар чораан. Ол-ла бүгүнү өрүп кылырда, ангы баг киириштирбейн, чаңгыс ол-ла багның боду-биле ынчалдыр кылганын кижи бүзүрээр аргажок дивес силер бе.

Даайымның сарлык кежи сарыг сыдымын дыка-ла чарашсынган мен. Сыдымның төнген ужунда кулаштан бичии ажыг хирени дыка шевер кылдыр борбайты өрүп каан.

— Сыдымнарны дургуну-биле чүге өрүп албааныңар ол, даай?—деп айтырдым ле.

— Сыдымны шуптузун өрүп болбас, ооң дээрбектиг ужу дыка чымчак эвес болур, шивейликтир шураар, монгур деп баар болза, кошкадыптарга, кадыг баг дораан хезей бээр, а чымчак баг шивейликкен хевээр болур, а ол ышкаш өрүт каан баг болза, кошкавас болгай. Сыдымның төнген ужун өрүүрүнүң чылдагааны, холдап таймас, чылбас боор чүве-дир ийин, оглум — деп тайылбырлап берген.

Ынчан авам сугнуң кышкы чаш кылтыр соккан инээниң өектей созуп каан кежи-биле шавылдыын өрүп берген болган. Ону бис эдилевейн, өгге келген чонга магададып, көргүзер турган бис.

Даайым багдан өрүп тургаш, янзы-бүрү чараш эдилелдер кылып, үе-шаага кижи чораан Мөңгүн-Тайганың хоочуннары магадап чугаалажырлар чораан.

Ол шагда Мөңгүн-Тайга кожуунунуң удуртулгазы, ол чеде Хемчик кудуу оор алган, читкен аъттар сураглаадыгы-биле даайымны тускай бижик бергеш чоруткан турган. Даайым авам сугга бир ай хире чурттавышаан. Мөңгүн-Тайга чонунуң чидирген, оорга алыскан чээрби ажыг аъттарын тыпкаш, сүрүп алгаш чоруткан эвейикпе. Ону бодаарга, даайымның мал тапыры шынааар турган хире.

Мен маңаа даайымның амыдыралындан эвээш чижектерден киирейн.

Оон төрээн чери Шеми, төрел-угу —иргиттер.

— 14 харлыг оолчугаш — Иргит Чымбаны ол черниң кайгалдары оон эвес шовалаңын эскергеш, делег-казак чуртунче оорланып чоруурда, аъттар кадартып алыр дээш, көгүдүп эдертип алгаш чорутканнар— деп даайымның чугаалап органын дыңнаан дыр мен.

— Олар аңаа баргаш, сорлачып чорук тургаш, туттурупалгаш, биеэги оолду даштыкыларга берипкеш, оон-биле саттыныг үнүп алгаш чанып келгеннер. Оол аңаа хелечиктеп, байларның малын кадарып, хырның бораланың чурттап чорда, үстүкү эрнинерден улуг шивишки үнүп келген. (Ол шагда ындыг аарыг эмнеттинмес баш муңгаш аарыгга санадып турган).

Биеэги оолду «чуртунга барып өлзүн» дишкеш, тавылак аът мундургаш, кызыгаарны эрттиргеш, дужуруп каапкаш барганнар-дыр. Чуртунуң кызыгаарын эртип келген биеэги оол ол-ла кылаштап чораш, тыва аалга чедип келгеш, эрнинден үнүп келген шивишкиниң аарыырынга шыдашпайн, баш чүлүүр чиңиг бижек далеп алгаш, шивишкини эрни-биле кады оя кескеш октапкан деп улус чугаалажыр чораан. Үстүкү эрниниң бир талазында сорбузу хевээр артып калганын көрген мен.

Төрээн чуртунга, төл чонунга чедип келген кижи каяа ажырар боор, аалдарның малын кадаржып, ажыл-херээнге дузалажып, чурттап чораан, назы-хары четчип, эр болу бергеш, ол чер чурттуг урууг-биле өг-бүле тудуп, амыдыралдың тыва бергенин чугаалап органын дыңнаан мен.

Сөөлүнде барып Каргы, Мөген-Бүрен, Тоолайлыг ынчаар чурттап чораан ТАР-ның мурнакчы малчыннарының бирээзи Чоодар ашак (Иргит Чымба) болганы ол чүве-дир.

Даайымның улуг уруу — Хорлуу угбай Тываның улустуң чогаалчызы С. А. Сарыг-оолдуң шүлүүнде кирген «Хорлуу кадай» ол. Оон өг-бүлезиниң эр ээзи Серээ Саая — ТАР-ның алдарлыг малчыны. Сааяларның өг-бүлези Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун чылдарында фронтуга хөй мал-маган, акша-төгерик дээш, өске-даа белек дузаламчыны хөй-хөй-биле бергенининиң дугайында чаңгыс удаа эвес республика солуннарынга чырыткан номчукчулар утпаан боор. С. Саая «ТАР ордениниң» болгаш «Мурнакчы малчын» медальдың эдилекчизи чораан.

Олар төрээн черанге мурнакчы күш-ажыл кижилери болурундан аңгыда, боттарының салгалының төлептиг кижизидикчилери чораннар. Улуг оглу Серен-Чимит Саая «Мөген-Бүрен» совхозтуң мурнакчы хойжузу, Халарбаа сарлык кадарчызы, кыс уруу база төрээн совхозунда хой малдап чоруур.

Даайымның оглу Чоргаар Иргит бежен чылдарның эгезинде шериг албаны эрттирип чорааш, япон-корей дайынынга киришкеш, бажынга кемдээшкин алгаш, аалынга халажып чанып келгеш, ол-ла кемдээшкининиң уржуундан мөчээн. Оон оглу Владимир ол-ла совхозтуң сарлык малчыны, а кыстары: Татьяна биле Сагаан төрээн совхозунуң ажыл-агыйының адырларында багай эвес ажылдап чоруурлар ийин. Даайымның уруглары дыка көвей, та чеже чүве ыйнаан, оларны санаваан мен.

«Чаштанчыдан чалбыш үнер» дээр болгай, Тываның ырак-узак кыдыг-кызыгаары боор Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүренге таварылга боол, чаңгыс боду барып чурттай берген даайымның салгалының эвээш эвес болганынга сеткил ханып, оларның-биле элержип, чурттап чоруур аас-кежиктиг болганымга чоргаарланып чоруур мен.

Авaа МОНГУШ,
Кызыл хоорай.

ГВАРДЕЙЖИ СУНДУЙ

ЧЫЛДАР БОЛГАШ КИЖИЛЕР

Фашистиг Германияның кургаг чер шериглериниң Чингиме штавының начальниги турган генерал-полковник Франц Гальдер (1884-1972) делегейниң ийиги дайынының сөөлүнде парлаан бодунуң сактыышкыннар номунга (мемуары) тыва эки турачыларның чаныш-сыныш чок дидимин болгаш эрес-маадырлыын мактап бижээн. Фашист генералдың сактыышкыннарын ёзугаар алырга, кажан тыва эки турачылар Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтузунга чеде бээрге, немец разведка билип каан-даа болза, тывалар эвес, а моол шериглер келген деп медээ берген. Ынчангаш немец командылал Гитлерниң дорт айтыышкыны-биле Германияга ынчаарда моол дыл билир бүгү кижилерни совет-герман фронтузунче далаш-биле чоруткан.

Өөрүндеп аза берген бир тыва эки турачыны болгаш база бир орус солдатты фашистер тудуп алган. Туттурган эки турачыны байысаарга, моол-даа, немец-даа состу, харын орус дылды безин билбес. Мындыг өске национал кижи болган. Фашистер аңаа чем болгаш арага бээрге ишпес, карманындан чочак-тараа ап, оозун дайнап олурар болганын Гальдер бижээн. Сигареты деп немец таакпы бээрге база албаан, кээппезин орап, оозун ворганап соруп олурган. Немец-фашистиг эжелекчилер ону чеже-даа хилинчектээрге тоовааан, кады туттурган орус солдатты эки турачы көрүп турда, боолап каарга безин корткаан...

Ада-чурттуң Улуг дайынының эң-не кадыг-дошкун үе-чадаларының бирээзи — 1943 чылдың чайынында Навачыган оглу Сундуй эш-өөрү-биле кады төрээн Тываның найысылалы Кызыл хоорайдан дайынче аъттаныр турда, ол мөге-шыырак, мыяңай аныяк — чээрби үш харлыг турган. Дайынга бар деп, ону кым-даа албадаваан, а бодунуң эки туразы-биле фашистиг эжелекчилерни чылча шаварынга киржир дээш чорупкан. Тываның ынчаарда-ла сураглыг чогаалчыларының бирээзи Степан Агбанович Сарыг-оолдуң тыва эки турачыларның сагыш-сеткилин, коргуш чок тура-соруун илереткен шүлүүнде мындыг одуруглар бар:

«Улуг-Хемниң кежиг аксы
Чараш сайга үдеп келгеш,
Уруг эжин ошкап тура,
Чагаан сөзүн утпайн чор.
Эрге-чассыг чурттап өскен
Эрес оглун үдээн ышкаш,
Мөңгүн суу дег Улуг-Хемниң
Мөңгүнейнип чытканын көр.
Душтуушнуң мээн берген
чагыым:
Эрес-дидим тулуш, эжим!
Туттуп берген кызыл чечээм
Енисейниң шимээ чүве.
Эжимниң мээн чагыым
дээштиң,
Енисейниң чечээ дээштиң,
Эрес-дидим тиилеп үнгеш,
Ээп чанып кээр сен, сарыым.
Тиилелгеден чанып келген
Дидим, эрес эжим сени
Улуг-Хемниң паром аксы
Уткуп алыр черим болзун!»

Андрей Сундуй эки турачы эш-өөрү-биле кады сонуур бо ындыктыг чагыын алдарлыы-биле күүсеткеш, төрээн Тывазынга ээп чанып келген. Олар чүгле эки турачылар эвес, а шуптузу гвардейжилер. ССРЭ-ниң болгаш Тыва Арат Республиканың орденнери, медальдары-биле шаннатканнар. Гвардейжи Андрей Сундуйнуң хөрээнде орден-хаваалар сымыс, кажан бүгү шаңналдарны кадаптарга, хоочун фронтукунуң хөрээ чайынганып чоруур!

Дайын дайын-на болгай. Дайын кажан-даа халаптыг, каргыштыг: хан-чин төктүр, үе-човуур дыңналыр, чүректи сарыыдар, баарны ажыдар, карак чажын төгүлдүрер, өлүм-чидим чайлаш чок. Ынчангаш хоочун фронтучу гвардейжи Сундуй Ада-чурттуң Улуг дайынынга фашистиг апааттаннарга удур кадыг-дошкун тулчуушкуннарга маадырлыы-биле өлген эштерин кажан-даа утпаан. Бөгүнгү болгаш келир үениң аныяк салгалының аас-кежиин, чырык өртемчейге тайбың дээш амы-тынын харам чокка берген дайынчы эштери гвардейжилер О. Балы, Д. Дыртык, С. Дилиржаа, Х. Лакпа, С. Качыыр-оол, М. Мөңгеш-тей, С. Майын-Тарга, О. Тулметей, О. Самбуу, К. Сенчен-оол, С. Чыгбак, О. Удумбараа, С. Шойдак-оол, С. Чаңгыс чер-чурттуу, аңаа дайынчы, М. Надаажап, гвардейжи улуг лейтенант Сат Бүрзекей болгаш өскелер-ниң-даа чырыткылыг турас-каалының мурнунга Андрей Сундуй кезээде мөгейип чоруур...

...Чылдар эртип, амыдыралдың хөгжүлдези бодунуң оруу-биле бурунгаарлап-ла турган. Чаа-Хөл чурттуг Навачыган оглу Андрей Сундуй төрээн Тывазының, ойнап өскен Чаа-Хөлүнүң хөгжүлдезинге эвээш эвес үлүүн киирген. Оон хары ам чеден ийи чеде берген. Ынчалдыр фронтучу Сундуйнуң алак-бышкааның чиңгин, омак-хөглүүн аныяанда дег чугаакырын, улуг-бичии кижилерге эвилеңин, күш-ажылга чүткүлдүүн, кезээде томааныг, бедик мөзү-шынарлыын патла кайгаар-дыр мен!

Көрбээн чүвези, көдүрбээн хөнээ, кылбаан ажылы чок Андрей Навачыганович Сундуй амгы үеде Чаа-Хөл суурда чурттап олурар. Назыны дөгүй-даа берзе, хөй-ниитиниң амыдыралынга ам-даа идепкейлиг киржип, рынок экономиказынче шилчиишкинниң бо берге үе-чадазында безин хууда амыдыралының бедик деңнелин быжыы-биле тудуп чоруур. Оон дайынчы болгаш күш-ажылчы төлептиг амыдырал-чуртталгазы, чүткүлдүг, могаг-шылаг чок, тывынгыр-кылынгыр ажыл-ижи — амгы болгаш келир үеде хөй салгалдарга чаагай үлегер-чижек-тир.

Дайынның болгаш күш-ажылдың төлептиг хоочунунуң хууда дузалал ажыл-агыйы безин Чаа-Хөлдүң чурттакчыларынга база чаагай үлегер-чижек болур ужурлуг. Суурда оон үш өрээлдиг делгем бажыңының чанында 0,6 га хемчээлдиг огород ажыл-агыйын көрген кижи магадавас аргажок: бо чылын аңаа картофельдиң, огурецтиң, помидорнуң, чеснокутуң, согуннуң чаагай дүжүдүн өстүргеш, чиңниг чокка ажаап алган. Келир чылдан эгелеп бажыңының чанынга кат-чимис бээр үнүштерин безин өстүрерин база планнап турар.

Гвардейжиниң коданында ийи саар инек, ийи өшкү, ийи хаван бар болду. Бодунуң күжү-биле 10 тонна сигенни кескеш, бажыңының херим иштинде сээрааттап алган. Андрей Навачыгановичиниң «чудурук-бай» деп адапсымаа, мээзе ажынмас-ла боор! Амыдыралдың мындыг берге, өртек-үне кайда-даа кедергей улгаткан бо үеде чүгле шак ынчаар ажылдаар болгаш амыдырап-чурттаар ужурлуг бис — оон өске арга чок.

Амыдыралдың берге үе-чадазынга удурланыштыр хууда ажыл-агыйын мынчаар сайзырадырынга оон өөнүң херээжен ээзи Ховалыг Делгер-ооловнаның ашаандан дудак чок улуун киирип келгенин демдеглевес аргам чок. Ховалыг Сундуй — күш-ажылга чүткүлдүг, бедик, сеткилдиг болгаш буянныг не. Ону дөртен чылдарда-ла эки таныыр, билир мен.

Тиилелге хүнүнге чедир ТАРЭ-ниң (Тываның аныяктарының революстуг эвилелиниң) Чаа-Хөл кожкомунуң агитация болгаш пропаганда килдизиниң эргелекчизи, а оон сөөлүнде комсомол райкомунуң ийиги секретары турган үемде, Ховалыг ынчан Үрбүннуң аныяктар комитединиң секретары болгаш херээженнер чөвүлелиниң даргазы турган. Фронтуга арат чоннуң, аныяк-өскенниң эки тура белээн чорударын организастаарынга кады киржип тургувус. Ховалыг Делгер-ооловна бодунуң хуузунда беш баш бода малын болгаш элээн каш хой, өшкүзүн мааданлыг Совет Армияга белек кылдыр чоруткан. Тиилелгениң өндүр чаагай херээнге улуун киирген кижи. Боду шевер болгаш болдак тоннарны, чылыг холхаптарны, бөрттерни даараш, фронтуда дайынчыларже чорудуп турду. Ол дайын сөөлүнде бичии чаштарның садиктеринге, яслилеринге хөй чылдар дургузунда поварлап, нянялап ажылдаан, амгы үеде хүндүлүг дыштаныглада.

Эп-найыралдыг Сундуйлар хөй уругларны өстүрүп, амыдыралдың делгем оруунче киирген болгаш амгы үеде ажы-төлүнүң уругларын база доруктуруп, кижизидип турар. Оолдары Каадыр-оол, Сонгуур-оол — чолаачылар, уруу Чинчи — башкы дээш, оон-даа өске.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочунунга, оон өг-бүлезинге, ажы-төлүнге моон соңгаар-даа аас-кежиктиң, ажыл-ижинге чедиишкинниң, кан дег быжыг кадыкшылдың күзээр бодаан мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

Сандро МААДЫ

ТЫВА ТАНКИСТЕР

Документалдыг тоожу

(Уланчызы. Эгези № 180, 181, 182 «Шында»).

Хеп-хенертен:

— Эш сержант!—дээн үнну ол дыңнап каан. Крыло кырындан дүже халааш, чүвени канчап билир дээш шериг ёзузу-биле турупкан. Ынай-бээр көргүлээн. Чырыында папирос ызырып алган орус эвес капитан кылаштап келгеш, айтырган:

— Быраат азы казах кижи силер бе?

— Чок, эш капитан! Тыва кижи мен, эки турачы.

— О-о, сайн-сайн! Часпаандыр мен. Мени таныыр тур силер бе?

— Чок, эш капитан. Көргендаа ышкаш мен.

— Госпиталь соонда комиссия кирип турганынны сактыдыр сен бе?—дептерге, чыл бурунгаар кирипкени баштайгы тулчуушкун, оон эки турачы эш-өөрүнден чарлып чорутканы, комиссия кежигүннеринден ыглаар чедип тургаш, дилег кылып турганы караакка чуруттунуп келген.

— Буруулуг болдум, эш капитан. Ынчан силерге «Четтирдим» дивээнимге амга чедир хомудаар мен.

— Ажырбас, ажырбас. Эш-өөрүнге оон соонда ужураштын бе?

— Чок, эш капитан. Турган кезээмче каш-даа чагаа бижидим. Харыы албадым.

— Мен база ужурашпадым. Ынчалзажок бир солун медээни дыңнадып болур мен — дээш, капитан Шойдуңнуң эктинден куспактап алгаш, ынай-бээр кылаштагылаан. Тыва эки турачы эскадроннуң дайылдажып чедип келгенин, тыва чоннуң фронтуга канчаар дузалап турарын ол Шойдуңга кончуг тода чугаалап берген.

Ол бүгүнү дыңнааш, Түлүш оглу дыка-ла өөрээн, төрээн Тывазынга четкеш келген ышкаш болган.

Шойдуң ол дугайын, дедир чедип келген дораан адазы ышкаш апарган акызы Мельниченкога хөөреп бээрге, оозу «Эрес-ле чоннуң ээзирлери-дир силер. Камнаттынып чор, оглум» деп чагаан.

Шойдуңнуң блокнодунда ам Васлуй, Текуч, Бузеу, Плоешт деп хоорайларның аттары демдеглеттине берген. Шойдуңнуң турганы 63-кү автополктуң чолаачылары Румынияның найысылалы Бухарест хоорайның чоогунга улуг десантыны дүжүрген. Удавааанда, 1944 чылдың август 31-де ол хоорай Кызыл Шеригниң контролюнга кирген деп медээ дыңналып келген.

Автополк Румыния-биле Венгрияның кызыгаарында Арад дээр хоорайга келгеш, доктаап турупкан. Яссы-Кишинев тулчуушкунунга хөй өлүм-чидим болган соонда өршээлдиг болган. Дайзын күштүг удурланыышкын кылыр чай албаан, атказарлап-ла, атказарлап-ла бар чыткан. Румын чон чер болганга тура халчып, эжелекчилерге быжыглаптар арга бербейн турганын совет шериглерге дыңнадып берип турган. Румын чоннуң найыралчы чаагай сеткилдиин Шойдуң магадаан. Улуг-биче суур, хоорайлар хосталы бээрге, оон бүгү чону кудумчуларга сөктүп үнүп кээр, хостакчыларга бажыр чедирер, аныяк, чаштар чечектер тутсур, улуглары аъш-чемин холда тудуп алган, кижи бүрүзүнге сунар, ошкаар, куспактаар. Аныяк кыстар чалмы оолдарның моюннарындан халбактаны бээр. Ошкап турда ака шойтулаар. Шойдуңнуң кара бажын румын шуваганчылар чеже-даа суйбап, чыттаан. Төрээн иезиниң эргелелин көрбээн өскүс оолду румын авалар чассыдып, эргеледи бээрге, оон баары эрип, чылый бээр.

Шойдуң бир кежээ блокнодунга демдеглел кылып орда, Иван Прохорович оон айтырган.

— Владимир, ам чүү-чүү деп хоорайлар аттары бижип алдың? Бөгүн онза солун чүнү дыңнап келдиң?

— Бир чугаа дыңнадым, Прохорович. Та шын, та меге чүве. Бо чурттуң аныяк хааны Георгий деп кижини фашистерге удур чонну көдүрүп үндүргени база румын шеригни биске каттыштырганы дээш эш Сталин мактаан деп чугаа дыңнадым.

— Ува, чиктиг чүве-дир аа. Орустар болувустуң хаанывысты айлап алдывыс, а өске чурттуң хаанын мактап турар. Мээн бажым ону бодап четпес. Большевиктер хаан уктуг кижи көрзе-ле, боолап каптар улус боор деп бодап чордум. Бурган өршээ, канчап баадым. Че, дайзынны-ла тиилеп алза ажырбас, оглум.

ВЕНГРИЯ

1944 чылдың октябрьның ортан үези. Румынияның Арад хоорайын дамчыштыр совет шериг Венгрияның девискээринче бурунгаарлап эгелээн. Фашистерни ол чурттан үндүр ойладыры кончуг-ла берге болган. Шойдуң өөрү-биле кады маажым агып чыдар Дунай хемниң, кайгамчык чараш Балатон хөлдүң эриктериниң дургаар шериглер, ок-чемзек сөөртүп, көрбээн черлерин көрүп, баспаан черлерин базып чорупт турган. Дайзынның удурланып кээри таан кончуг. Өлүрүнүң кырында келген араатан-на.

Украинаның ийиги болгаш үшкү фронтулары каттыжып келгеш, Будапешт хоорайда 188 муң фашист шеригин бүзээлээн, удавас шавар халдаашкын эгелээр деп медээ келген соонда, чолаачылар уйгу-дыш көрбес апарган.

Шойдуңнуң автобатальону Мовор хоорайдан муриуу шугумче шериглерни дүн-хүн чок октап эгелээн. Пушкаларны машина соонга кожуптарга, солдаттар кузов долдур олуруптар. Шуушкан колонналарның ужу-кыдыы чамдыкта көзүлбестей бээр.

Шойдуңнуң кады чораан колоннаны бир хүн агаардан улуг халдаашкынга таварышкан. «Немец самолёттар! Дүжүңер, тарадыр маңнажыңар!» дээн алгы кузовтан дыңналган. Шойдуң кабинадан үне халааш, телеграф багазының чанынга чыда дүшкен. Хая көрнүп кээрге, машиназын чандыр-соора октар частып турган. «Аа халак, танкым болган болза чүнү тоор мен, куяк каң иштинге орар-ла болгай мен. Шуугай кабиналыг машинамдан чүү-даа артпаан боор» деп, ол бодаан. Халдаашкын эрте бээрге, бажын ковайтып келген. Үттүг-тээр апарган машиназы чүү-даа болза шимчей бээр болган. Ынчалзажок оон сандан үне бээр хүнү ырак эвес болган.

Ол хүн Шойдуң бөлүк чолаачылар-биле кады Тата-банья хоорайга снарядтар чедиргеш, дедир ээп орган. Колоннаның эң сөөлүнге чораан, орайтай берген. Хенертен билдинмес кижилер Шойдуңнуң машиназын боолап эгелээн. Шойдуң, оон кады чораан эжи кабинадан үне халышкаш, удур от ажыда бергеннер. Мурнунга чораан эштери боо даажы дыңнап кааш, кончуг дүрген дузалажып чедип келгеннер. Билдинмес улус дезипкен. Шойдуңнуң «ЗИС-5»-и сандан үнген болган. Шойдуңга боолаан октар, өршээл боол, дегбээн, оон чыл ажыр долгап келген рулюн сый шаапкан болган. Шойдуңну бир өлүм ынчаар өршээген. Үрелген машиназын кезекке сөөртүп эккелген, оон кижи алыр чүве чок болган. Даартазында демир-орук станциязындан демир кабина, кузовтуг «Студобеккер» дээр американ автомобильдерни бөлүк чолаачылар-биле кады эккээрге, оларның бирээзин анаа хүлээдип берген. Ол машиназы-биле бүзээлеткен Будапешт хоорайны дескиндир ийи ай ажыр ээргиштелдирген. Хөй хан төгүүшкүннүг штурм 1945 чылдың февраль ортан үезинде эгелээш, үр болбаанда чедиишкиннииг доозулган.

(Уланчылыг).

Өг-бүле болгаш уруглар

ӨГБЕВИСТИҢ ӨНДҮР ЧАГЫЫ

Узун назыга чедир чурттаары — аас-кежик. Амгы «Элиг-Хем» совхозтуң тавааан тургузарынга улуг-хуузун киирген, ажы-төлүнүң уруг-дарыын, оларның өөрүшкүзүн, эргелелин көөр аас-кежик Чолдак-оол Кыргысовна Седенге таварышкан. Оон хары ам 80 чоокшулап орар. Ажыл дээнде туруп мөгээин билбес кижи-ле болгай. Авам ол кырганның дугайын бо-ла сактып чугаалап орар: «Чолдак-оол кырган-ава өскүс өзүп келген кижи. Өглерниң хөй малын кадарып, анай-хураганын ыткыып, уруг-дарыын алчып, алыс боду кежээ болгаш, кижилерге чектетпейн өзүп келген. Чону чоорган, хөйү хөй-ле деп чүве ол-ла ыйнаан. Чолдак-оол кырган-аваның уруглары хөй, олар дөгере ангы-башка өг-бүлелиг, уруг-дарыглыг. Ол анаа дажок өөрүп чоруур. Бичии уругларының ынак, хүндүлүг кырган-аазазы. Улуг уруу Анна Кыргысовна Маят-оол өөнүң ишти-биле «Дэстеек» деп черде арат ажыл-агыйы ажылдап, ажы-төлүнүң күжү-биле өөнү кадарып турар. Ортуну Зоя Кыргысовна башкы. Бии-Хем районнуң Аржаанда келир үениң салгакчыларын кижизидип, өөредип чоруур. Аннаазы садыгжы. Кызыл хоорайның № 5 аъш-чем садыында ажылдап турар. Хеймери —Олег— чолаачы.

Хүндүткелдиг кырган-ава Чолдак-оол Кыргысовна Седен хар-назынынга ам-даа чалыымас, уругларын өйлеп-өйлеп эргип каап, оларның уруг-дарыын азыражып чоруур. Авазының ажылгырын уруг-дарыы дөзеп салгаан. Кырган-аваға чоокта чаа болган бир кудага таваржы бергеннер бис. Ол кымдан-даа артык шимченгир, адак-бышкаа чиик, сергек болду. Черле оюн-баштактыг болгаш солун чугаазы-биле келгеннерин бодунче хаара туда берди.

Бир чай аразында анаа ужуражып, оон өскен төрээн черин шыва алган далайга хамаарылгазын сонуургап айтырдым. Кырган бир-ле солун бодалды чугаалаар боор деп кордаарым ол. «Кинодан көрген боордан башка, далай деп чүве көрген эвес. Хүн келген тудум суу улгадып, ужу-кыдыы көзүлбес боол бар чыдар чүве-ле-дир. Сонуургааш, ооң кыдыынга бир катап чедиртип, албан-биле көрдүм-даа. Баш дескинер, кускудаа келир сагыштыг болчук мен. Көк далайже көрүп алгаш, эрткен-барган төөгүм коптара бодап олурдум ийин. Бир-тээ, ону албан-биле кылган, кылымал далай болганда, алызы барып ажык-дужүүн көргүзе бээр, келир салгал ону ажыглай-ла бээр чүве ыйнаан. Далайда дезип, кижи кайнаар баарыл, чуртун каар харык бар эвес. Улуг-Алаактың, Хая-Баарының шөлдеринге могаа аймаа кайы хире үнер турчук. Тараа-быдаа, оът-сиген оравы, одар-белчири-даа онза турган черим-не болгай. Ам ол шөлдер далай дүвүнде барган...»—деп, ховудааны илдеп, ынчалза-даа бир-ле чүвеге идегелдиг, шала тыртыылчак харыылады.

«Уруг-дарыгны күш-ажылдыг кылдырып өөредир. Ажылдап-ла чоруур болза, амыдыралындан аспас»—деп, кырганның чагып органы черле чепсүнмес аргам чок болду. «Ада-иези, ха-дуңмазы канчаар ажылдап, чурттап чораан болдур, уруглары оларны ыяап-ла дөзээр, салгаар чүве. Арага-дарыже хандыкшаан дерээ чок. Бо берге үеде ооң-биле черле өңнүктежип болбас, уругларым» — деп, улуг бисти безин чагып олурду.

Чагыг сөзүнден эрткеш, делегейде болуп турар болуушкуннар дугайын безин чугаалап орда, сезен чоокшулаан дээр ужур чок-ла чорду ыйнаан. «Моон мындыг эрес-шоваа артканы күш-ажыл кылып, олут орбас, кашпагай чорааныңда-дыр ыйнаан» деп магадап көрүп олурдум.

Ындыг-ла болзун, далайның келир үеде салымының дугайында чаагай күзелдер бүдер-ле болзун, чагыг-сөзүнер дээш четтирдивис, буянныг өгбе!

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

БООЛАР ЭДИЛЕЛИНИҢ ХЫНАЛДАЗЫ

Чөөн-Хемчик районнуң аңныыр ажыл-агыйында бооларны канчаар эдилеп, кадагалап турарын Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң харыысалгалыг ажылдакчылары болгаш экология милициязының шагдаалары хынаан. «Хемчик» аңныыр ажыл-агыйында бооларны эдилеп болгаш кадагалап турарында четпестер бары хыналда үезинде илерээн. Аңныыр сезону эрткен-даа болза, аңчыларның чамдызы бооларын дужаавааан болган. Ол хамааччок, аңчыларның аразында боттарынга быжыглаан бооларны чидирген кижилер бар. Бай-Тайганың Кара-Хөлде чурттап турар Б. Л. Кужугет, К. К. Монгуш, С. М. Доктугу, С. С. Сарыглар дээш, ниитизи-биле чеди аңчы бооларны чидирген. Бооларны чидирип алганының дугайында районнуң иштики херектер килдизинге олар дыңнаткан-даа болза, чидирген бооларын тывар, оларның орнун эгидер талазы-биле хемчеглерни албааннар. Бооларны канчаар эдилеп, кадагалап турарын контрольдавайн турганындан аңчылар бооларны боттарының туразы-биле ажыглап, аңнаарының чурумун хажыдып турар. Аңчыларның холунга «ТОЗ» марканың 21 боозу, 1938 чылда бүдүрген 10 винтовка, «СКС» марканың 10 карабини турган. Хыналда үезинде аңчыларга турган бооларның чамдызын чыгган. Шак мындыг байдал бооларның болгаш октарның бар, чогун хынавайн турганындан тургустунган. Аңчылар боттарынга алган бооларын канчаар эдилеп, кадагалап турарын доктаамал хынавайн турганындан аңныыр сезоннарының соонда боолар аңчыларның холдарынга артып, харын-даа чидип турары ол.

Бооларны аңчыларга чөпшээреп турганының үндезинин, бооларны бергенин демдеглеп турар документилерни база хынаан. Ында база четпестер хөй болган. Бооларны аңчыларга бергениниң дугайында демдеглел документилер иштики херектер килдизинде бар-даа болза, сөөлгү беш чыл иштинде оларны таптыг долдурбайн келген. Кайы организацияда кандыг марканың, каш боозу бары эки-ле билдинмес.

Бооларны чидирген азы өй-шаанда аңныыр ажыл-агыйынга дужаавааны дээш Төгүс-оол Кижеевич Монгуш, Эрес-оол Васильевич Ондар, Василий Борбакович Куулар дээш шупту он кижиниң аттарынга протоколдарны тургускан. Бооларны чидиргени азы өй-шаанда дужаавааны дээш чогуур харыысалганы оларга онааган.

Чүгле Чөөн-Хемчик районда, «Хемчик» аңныыр ажыл-агыйында эвес, өске-даа районнарда аңныыр ажыл-агыйларында бооларны эдилээр, кадагалаар чурумун хажыдып турарындан, аңчыларның боо «чидирер», боолар оорлаар чоруктар көвүдээн. Ол ажылды чурумчудар, бооларны эдилээр база кадагалаар чурумун шыңгыырадыр дээш Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң ажылдакчылары, милиция ажылдакчылары өске-даа районнарже, аңныыр ажыл-агыйларынче үнүүшкүннерин кады кылып, чер-черлерде бо ажылды чорудуп турар организацияларга, харыысалгалыг ажылдакчыларга дузаны көргүзер.

Аңчыларның болгаш балыкчыларның республика ниитилелинде бооларны канчаар эдилеп, кадагалап турарын Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң ажылдакчылары база хынаан. Бо ниитилелде документилер ёзугаар алырга, янзы-бүрү марканың 163 боолары бар. Бар бооларның учёдунуң документилерин шын чорудуп, бооларны көрдүнген чурум ёзугаар кадагалап турар болган. Бооларның аразында 1891 чылда үндүрген 16 винтовка, 1938, 1941 чылдарда үндүрген 53 карабин, «СКС» карабини 8 бар. Бо араалыг бооларның чамдызын аңчыларның болгаш балыкчыларның республика ниитилели аңнаарынга хандыкшылдыг кижилерге саткан боол турар. Чижээлээрге, 1891 чылда бүдүрген 4 винтовканы, 1938, 1941 чылдарда бүдүрген 6 боону, «СКС» карабинин 6-ны ниитилелдиң кежигүннери аңчыларга саткан. Бооларны сатканы хоойлу-дүрүмге таарыжып турар бе дээр дугайында демдеглелдер хыналда үезинде тургускан документилерде чок болганындан ол дугайында ам дээрезинде биживээни дээре.

Аңныыр ажыл-агыйларында аңчыларда, аңнаарынга хандыкшылдыг кижилерде бар бооларның эдилелин, кадагалалын министерствонуң ажылдакчыларының хынап турары чүгле аң-мен камгалалын күштелдиреринге, аңнаарының чурумун сагыырын быжыглаарынга идиг боол турар эвес, а ниитизи-биле республикага корум-чурум камгалалынга, кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселге идиг болур. Боо-хөө ажыглап, корум-чурум үрээр, кем-херек үүлгедир чоруктар Тывада ийи-чангыс эвес болгай.

Шаңгыр-оол СУВАҢ,
Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң информация килдизиниң начальниги.

ПЛЕНУМ ЭРТКЕН

Тыва Республиканың улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң VIII пленуму эрткен. Анаа «Профэвилел болгаш ажыл соксадыышкынының комитединиң хөделиишкиннери база ажыл соксадыышкынының талазы-биле шимчээшкиннерин удуртурунуң дугайында» айтырыгны чугаалашкан. Ол талазы-биле дыңнадыгны профэвилел рескомунуң даргазы М. Ч. Ооржак кылган. Ол ышкаш рескомнуң ажыл соксадыышкын комитединиң чөвүлелиниң чаа составын соңгаан. Ында район бүрүзүнүң улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының төлээлери бактаан турар.

Улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының ажыл соксадыышкын айтырыгларының талазы-биле Бүгү-россия конференциязынга баар делегаттарны соңгаан.

(Бистиң корр.).

Чарлалдар бюрозу

Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш чоннуң ажылдыг-биле хандырар министерствозунуң организацияларының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, ассоциацияларның, кооперативтерниң, биче бүдүрүлгелерниң, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының удуртукчуларынга, кол бухгалтерлеринге, фермерлерге дыңнадыры болза:

Тыва Республиканың күш-ажылга хаара тударының фондузунче күш-ажыл төлевириниң фондузундан 1 хуулуг шилчидилгени кылыр санажылга саны өскерилген.

Бистиң санажылга санывыс: 699002 в РКЦ Госбанка г. Кызыла, МФО 264006. Телефоннарывыс: 3-78-65, 3-82-40.

АЛБАН ЧЕРЛЕРИНИҢ, БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ БАЗА ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«Тувадигтер» акционер ниитилел даштыкыга бүдүргеш дагаа эъди мүнүү, сайгаарарынга чагыгларны хүлээп ап турар. 1 хаптың дензизи 0,5 кг., ону 80 порцияга белеткеп болур. 1 хаптың чижек өртээ 260 рубль.

Кээр чери: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, № 11 бажың, телефону 2-31-47.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Чернокнижник»** (АКШ) 10.00, 12.10, 14.20, 16.30; 18.40; **Видеозал: «Ангел-3»** 9.20, 11.20, 13.20, 15.20; 17.20, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Боевые искусства Шао-Линя» (Кыдат) 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

«БУК» БООП ТӨРҮТТҮНГЕНИ ОЛ БЕ?

(Амыдыралдан чугаа)

(Төнчүзү. Эгези № 181 «Шында»).

Оон соонда чагаа изи-биле сураглап чорааным малчыннар-биле чаңгыс-даа удаа ужуражпааным шын, баштайгы сургакчылаашкын удаажыраанындан уттундурган. Бо хүннерде оларның оглунга автобус доктаар черге таварышкаш, оон-биле чугаалашкаш, эрги аян-шинчиге бүрүнү-биле хөме алзыптым. Бөгүнгү угаап болааныкым-биле ол үедеги албан-хүлээлгем, журналисчи салым-чол аразында каттыжып доңнашты.

Сургакчылаашкынның байдалын В. С. Шаравииге тускай киргеш, доңчулай илеткедим. Редактор кызыл арнымче чиге кайгааш: «Оо, соп кергени хөй! Чагааның шынын тывары берге чүве болгай. «Ажык чагаа хүнүн» чер-черге практикалаар-дыр»— диди. Албан-хүлээлгени, үстүнден ыйыышкынар, адаандан негелде-хомудалдар чеже-даа күштүг болза, чорударының хыйы, оон чамдык технологиязын Валерий Севилбаевич билир чоржук.

СЭКП обкомунуң, Министрлер Чөвүлелиниң, министерстволарның, ведомстволарның, ынаңгаа садыг-саймаа, амыдырал хандырылга, медицина дузазы чедирилгезиниң удуртукчуларын «Ажык чагаа хүнү» эттирер чеплерже кады ап алыр. Республиканың районнарынга эртер «Ажык чагаа хүнүн» СЭКП обкомунга бадылатдып алырга, магалыг чазгай онаа таварып, удуртукчуларны кара-даа чедиидивис, хөөредирге, койгун чыдар черни-даа арттырбадывыс. «Шынның» хүнүнүн район төвүнге түннел ужуражылышкыны дүнекинин 12 шак безин ажа дүшкүлээр. Ылчын, оюн-баштак-даа айтырыг-харыы тавартышкылаар, кезек-кезек бүдүн зал «чир-шон дүжер.

Эмнелге хандырылгазының дугайында чугаа болган соонда, Кадык камгалал министерствозундан келген дарга бир каш хонук эмнелгеге ажылдаан сураглыг болган. Бай-Тайгада кижи эмчизи чуржум Галина Донгактың чугаазы-биле алырга, аптека эргелелинден эм-дом, өске-даа чүүлдерни Кызылдан Тээлиге эккеп дүжүрген, күш-ажылдыы сагылга-чурумунуң «ээрилгезин» хандыр дыызыткан, күш четки дег өске-даа хемчеглерниң бажын кованнаткан.

Амыдырал хандырылга министри С. К. Буяндыны «Шынның» хүнүнче—Тээлиже чорудуп чадашкан бис, баштай мен оон кабинединге четтим, чай чогун чугааланды. Чоруур хүнде редактор чугаалаарга, база ынаваан, сөөлүнде чеде бээр мен дээн. Семен Кунгаевич ажыл-херекчи болгаш, «СБ» демдектиг ийи машиназы, оралакчыларын, өске-даа ажылдакчыларын мурнунда-ла аъткарыпкан болган. Сөөлүнде Бай-Тайгага четкеш, Шивилиг аржаанын амыдырал хандырылга чериниң оруну дөжээ дээш, өске-даа дериг-херекселдери-биле четчелешкен болчук. «СБ»-лер (чазып чомчуурга. «Служба быта») мракты Бай-Тайгага кезек элээн херилгилээн.

«СБ»-ниң хей сы мунган чорувус. «Сы мунуушкун», доктаал-саавырга даяныл, ыйытпаска, хоржок чүве чоржук, сагыш ышкаш чүве. Саглы ышкаш хову кайда боор ийик. Ол хамааңчок, «Шынга», чогаадыкчы коллективке безин, байдал база ындыг. Ол дугаының редакцияның чолаачыларының бирээзи турган Түлүш Мартай-оол мынча дээр: «Редакторнуң бажын обком, Мартайның — редактор, машинаның — Мартай билир». Херек кырында көөрге, обкомнуң, кымның-чүнүн-даа бажын билир барык хуулгаазын күштер тургулаар.

Ук күштерниң өп-чүзүнүн тодарадыры, чүвениң алыс шынын тывары амыр эвес, кым-даа бодунуң талазын камгалаар, эрге-ажыктар сантүннерге шаырыкмас, эриин ажа халый бээр, дагла багана, далайда халып чок. Ымыраа безин тоол-домакта киржик. Оонуу-биле алырга, терезин-сиген хат-шуурганга тендиинээр-сирлеңнээр. Бир эвес ымыраа оон (терезинигенден аан!) туттунуп албаан болза, чер оът-сиген чок артар турган. Хан соруп чип чорууруун Бурганга шынзыдар оон бир барымдаазы ол.

«Мартайның бажын билир В. С. Шаравии» ынчап шелээлей берген, өске күштерге алзыпкан «аксы чыттыг бо акый» машина мунарын редакторнуң орнунда даргадан дилээн.

— Хоржок — дээш, бирээзи чөпшээреввээн. Томааныг-даа болза, бодунуң туружунга ылавылалдыг, санал-оналыы өскертпес дарга-биле чолаачы катап чугаалашпаан-даа, оон «хоржок» дээни ай кара даш-биле дөмей, шуут болдунмас. Дилээрин соксатсаш, «Адыг-Түлүштерниң амыр эвес оглу» «Волганы», боданмайн-даа, бүдүү мунупкан. Автогараж дүлгүүрүн хавырып албаан, дүлгүүр чолаачыларда-ла болгай. Дарга серемчилелдиг болгаш, «Волганың» шимчээнин эскерип каан. Оон мунукчузу доктаар хире эвес, сыг-ла дээн.

Редакторнуң оралакчызы, озал-ондак болу бээринден сезингеш, КАИ-же дыңнадыпкаан. «Болгалыг» эрни кайжылер нефтебааза кавызындан доозуп алган. Машина-даа, чолаачылаар эрге-даа тур када хавыртынган. «Туразында Түлүш оглу» бир каш чыл тур када тудуткулаан, чогум пенсияже «Шындан» үнген.

Ооң-биле кады командировка чорууурга, акый мынча дээр: «келдим кире бербезимзе, кедилиг-ле мен». Кижи чалгааратпас бо акый-биле бир дугаарында Улуг-Хем районда ынчангы «Найырал» совхозтуң Бел бригадазының малчыннарын кезидивис, «Чуртталгамның чаагай кезии чуду-кара эрте берген, артып калган хензиг кезии арагаже шилчий берген» деп ырлааның дыңнадым. «Сураспай» деп ырызын Шагаан-Арыгдан Кызыл чоогунга чедир бараалгатты, кожамык эвес, тыва опера чорбады бе!

Акыйыы-биле алырга, шагдаа черинге барык ийи он чыл ажылдаан, Чакар сайытты шаанга кирр билир, эки-ле дизе, кйн, үш чыл ажылдаан болза, пенсия белен мапап чыткан: «Ырмазы сынганын-даа, ынавайн барганындан, ынакшылдын ыраанындан, чеп-буруу-даа тоовайн, ырызын ыдыктааш, «Шында» ыраажылай берген».

Ажы-чаны хөглүг болгаш солун, кожамыктаары дыңнак-саңчыг-ла. Кызылдан Чадаанага чедир ырлаптар, чогум аалга чаңгыс, чүгле Чаа-Хөл ойтулаажының аяның ийи-чаңгыс алгылаптар чорду. Ырлаарының сөстериниң төп-мес-батпазы шуут тывызык. В. С. Шаравии-биле кады Кызылдан барык чедер черинге чедир ырлаптар.

— Па, чедип келгеннвес ол бе?—деп, Валерий Севилбаевич шаг-үениң эрткенин билбейн барган боор.

Чолаачы-биле редакторнуң назы-хары үелешкек, бот-боттарын билчир, бот-боттарынга таарыжыр янзылыг. В. С. Шаравии колдуунда-ла партия райкомунуң аалчылар бажыңынга доктаар; Мартайның-даа, машиназының-даа бажын ол билир. Ынчан даргазының чүү дээрин манап, чолаачы бук дивейн олурар.

Хойжу оглу Калбак-оол кезек миниишкиннеримни оттурупту, оон уламындан «Шынның» амыдыралындан бир каш одуруг, мээниниң ёзугаар, үстүнде коштундум. Оон чамдык талазы эш-өөрге эпчок болу бээри чадапчок, буруумну баш удур билиндим, мени өршээп көрүңер. Шуут чөпшээрешпес болза, демнежип эткей-даа бис, «корзинкаже» октаарга мөнээ хомудаачыы сүргей, ам канчаар, чамдык домактарны шыйып каап-даа болбайн аан, кижилерге ажыг сөстерни херээ черле чок.

— Хүнезиним —дээш, тъыктешкизинден кадырган ийи сыный саржагны, ачамның шаанда чер чорууурда ап чоруру хап савазы ышкаш, дүктүг-хапта хооруп, соктаан далган холумактыг чиңге-тарааны, барык даалың чартыы целлофанда хенмелээн эътти Калбак-оол уштуп салды.

— Чүгүнну шылгалда дужаарда ажыглап ноолуур ном-саңын деп бодадым, оол!—дидим.

— Кылын кыдыраажымда бичии бижимелдерим бар, шылгалда колдуунда чүгле борбак баштан хамааржыр— деп харыылады.

• • •

Ам Калбак-оолдуң хүнезиниин —тыва аъш-чем «архивинин» дугайында каш сөс. Сыный — «холодильник». Ону билирим аргажок. Өзээн шээр малдың сыныйын аштап-арыглааш, шарик дег борбайтыр үргеш, аксын тускай быжыглааш, кадырып алыр: саржаг савазы белен! Хойнуң улуг-хырнын саржаг азы чөкпек кударынга авам тускай белеткээр ийик, улуг-хырыннарга куткан саржагны ийи-үш-даа чыл шыгжап болур. Тыва дүктүг-хап база хуулгаазын, бир эвес чиңге-тарааны кургаг аарыжы болгаш соктаан далган-биле холуурга, белен шыгыывас. Студентилерге дүктүг-хап дыка ажыктыг. Хенмелээн эът. Ону авам кончуг эки кылып билир, ук чемниң белеткээриниң технологиязын бичии-бачыы билир мен. Уласттайже, Бээжинче чин сөөртүкчүлери, Таңгыттан эм чалаан башкы ламалар хенмелеп кадырган эътти далганче шилчиткеш, тускай хеп-савага шыгжап алырын, бирээде; 1949 чылда калган Моңгуш Наразы кырган-ачамдан, ийиде, Шагаан-Арыг хоорай чатырганың даргазы Ладар-оол Даңзын-оолдан дыңнагылаан мен.

Шылгалда доозулгуже чедир Калбак-оол-биле борбак бажыңчыгажывыска кезек чурттадывыс. Кежээниң-не хөөрежир чаңныг бис. Хөөрежиишкинден эрткеш, амгы, келир үениң үскүлежил моннажыышкыннары кижини удутпайн бээр чорду.

Арапчор ОКСУР.

«Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының № 48 тудуг эргелелиниң удурттулгалары, коллективтери № 48 тудуг эргелелиниң шеверлекчизи

Валентина Тыртык-ооловна
ДОНГАКТЫҢ

мөчээнин дыңнатпышаан, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозу күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг экономизи, сан-хөөнүң тергиини, ол министерствонуң кол бухгалтери

Тамара Михайловна
АНДРЕЕВАНЫҢ

1992 чылдың сентябрь 20-де мөчээнин улуг хараадал-биле дыңнатпышаан, оон өг-бүлезинге, төрелдеринге база чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Улус өөредилге министерствозу, улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилел рескому, Кызыл районнуң өөредилге килдизи, Сукпак ортумак школазының коллективи ол школаның хоочун башкызы

Дина Байкараевна
ЧИЛЬЧИГАШЕВАНЫҢ

аар аараш мөчээни-биле холбаштыр оон өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000 [illegible] АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа. «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Кол редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген бижиктер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кадаг ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннарны болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аамызы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 183.